

DE LANDBOUW IN HET LANDINRICHTINGSGBIED LOSSER-NOORD

November 1997

SIGN: L27-600
EX. NO. c
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

DE LANDBOUW IN HET LANDINRICHTINGSGBIED LOSSER-NOORD

Voskuilen, M.J.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1997

Mededeling 600

ISBN 90-5242-414-4

54 p., tab., fig., bijl.

Onderzoek naar de landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord ten behoeve van de planvoorbereiding, waaronder de communicatie met de agrariërs in het gebied.

Met behulp van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling zijn de ontwikkelingen in de landbouw in Losser-Noord tussen 1990 en 1995 beschreven, en is de huidige positie van de landbouw in het gebied aangegeven, onder andere door een vergelijking te maken met Twente en het Nederlands Zandgebied. Voor het verwoorden van de visie vanuit de landbouw op de landinrichting Losser-Noord en op enkele specifieke onderwerpen (waaronder recreatie, natuurontwikkeling en -beheer) is een aantal agrariërs geïnterviewd.

Landinrichting/Losser-Noord/Losser-Zuid/Twente/Landbouw/Landbouwvisie

---

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	13
1.1 Achtergrond en doel	13
1.2 Ligging en grootte van het gebied	13
1.3 Aanpak	14
1.4 Bedrijfsomvang en -typering	15
2. ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW	17
2.1 Algemeen	17
2.2 Bedrijfstypen	17
2.3 Bedrijfs grootte	18
2.4 Grondgebruik	19
2.5 Veastapel	19
3. HUIDIGE SITUATIE IN DE LANDBOUW	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Bedrijfstypen	21
3.3 Bedrijfsomvang en continuïteit	22
3.4 Leeftijd en opvolging	23
3.5 Verkaveling	24
3.6 Mestproductie	26
3.7 Melkveebedrijven	28
3.8 Andere bedrijven	30
4. INKOMENSSITUATIE	31
4.1 Inleiding	31
4.2 Ontwikkelingen in Nederland	31
4.3 Losser-Noord	33
5. TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING	35
5.1 Inleiding	35
5.2 Aanpak en uitgangspunten	35
5.3 Uitkomsten	36
5.4 Conclusie	37

	Blz.
6. VISIE VAN DE LANDBOUWERS	39
6.1 Inleiding	39
6.2 Achtergronden	39
6.3 Bedrijfskenmerken	40
6.4 Landinrichting	41
6.5 Landbouw	44
6.6 Overig	47
7. SLOTBESCHOUWING	48
LITERATUUR	51
BIJLAGE	53
1. Nederlandse grootte-eenheid	54

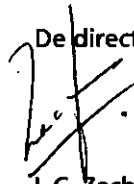
WOORD VOORAF

In de voorbereidingsfase van de landinrichting in Losser is er onder meer behoefte aan actuele informatie over de landbouwkundige situatie in het gebied, waaronder de wensen die er bij de agrariërs leven ten aanzien van de landinrichting. Om daarin te voorzien heeft de Dienst Landelijk Gebied (DLG) in de provincie Overijssel het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) een opdracht verstrekt voor een onderzoek. Bij de opdrachtverlening van het onderzoek bestond de landinrichting in Losser nog uit twee afzonderlijke projecten, te weten Losser-Noord en Losser-Zuid. Voor beide gebieden is een vergelijkbaar onderzoek verricht, waarvan de resultaten in twee publicaties zijn vastgelegd: "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord" (Mededeling 600), en "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Zuid" (Mededeling 599).

Het onderzoek is besproken met drs. ing. L. van Dommelen en ing. R.G.A.M. Sleiderink van DLG Overijssel, de agrarische leden A.G.M. uit het Broek, F.J. Elshoff, G.J.J. Notkamp en J.F.A. Roeleveld van de Landinrichtingscommissie Losser, en ing. W. Swart van het Innovatie en Kennismanagement van DLG Utrecht.

De inventarisatie van de bedrijven en de verzameling van de gegevens over de landbouwstructuur zijn verzorgd door Mw. C.M. de Zwijger-de Brabander. Voor de visie vanuit de landbouw is een aantal agrariërs uit het gebied geïnterviewd. In het bijzonder wil ik hen bedanken voor hun medewerking.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, november 1997

SAMENVATTING

Achtergrond en doel

In de voorbereidingsfase van de landinrichting in Losser is er onder meer behoefte aan actuele informatie over de landbouwkundige situatie in het gebied, waaronder de wensen die er bij de agrariërs leven ten aanzien van de landinrichting. Dit was de aanleiding voor de Dienst Landelijk Gebied (DLG) Overijssel een onderzoek te laten verrichten door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO). Bij de opdrachtverlening van het onderzoek bestond de landinrichting in Losser nog uit twee afzonderlijke projecten, te weten Losser-Noord en Losser-Zuid. Voor beide gebieden is een vergelijkbaar onderzoek verricht, waarvan de resultaten in twee publicaties zijn vastgelegd: "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord" (Mededeling 600), en "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Zuid" (Mededeling 599).

Doel van het onderzoek is het geven van inzicht in de huidige en toekomstige positie van de landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord, en in de visie van de agrariërs in het gebied op de landbouw en de landinrichting in het gebied in samenhang met andere functies.

Aanpak

Voor 1990 en 1995 zijn de landbouwbedrijven in Losser-Noord geïnventariseerd. Met behulp van door LEI-DLO bewerkte gegevens uit de landbouwstellingen zijn de ontwikkelingen in de landbouw in het gebied geanalyseerd. Twente en het Nederlands Zandgebied fungeren in de studie als vergelijkingsgebieden. De inkomenspositie van de bedrijven van Losser-Noord is geraamd op basis van de gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. De vooruitblik omvat een periode van tien jaar, en is in hoofdzaak gebaseerd op de leeftijd van het bedrijfshoofd en de aanwezigheid van opvolgers. Voor de visie vanuit de landbouw zijn zes agrariërs die verspreid over het gebied wonen, geïnterviewd.

Ontwikkelingen in de landbouw

In de studieperiode is het gebied nog sterker in het teken van de graasdierhouderij (in hoofdzaak melkveehouderij) komen te staan: het aandeel van de graasdierbedrijven op het totaal aantal bedrijven is gestegen tot driekwart, en het aandeel van het areaal grasland en voedergewassen op het totaal areaal cultuurgrond is toegenomen tot 90%. De veebezetting is in Losser-Noord - evenals in beide vergelijkingsgebieden - gedaald.

De waterbeheersing in het gebied wordt door de geïnterviewden over het algemeen als redelijk goed beoordeeld, met uitzondering van het Dinkeldal. De steeds vaker buiten zijn oevers tredende Dinkel bezorgt de boeren veel overlast. Het grootste deel van het gebied is volgens de geïnterviewden redelijk goed ontsloten. Echter, in het Lutterzand en plaatselijk op de stuwwal liggen er knelpunten.

Meningen over landinrichting en natuurontwikkeling

Algemeen zijn de geïnterviewden van mening dat de agrariërs in het gebied wel positief ten opzichte van de landinrichting staan. De een drukt dat als volgt uit: *"Ik denk wel dat ze er allemaal vrij positief tegenover staan."* Een ander draait het min of meer om: *"Ik denk niet dat er zo heel veel absoluut tegen zijn."*

Maar er zijn ook een aantal nuanceringen aangebracht, die onder meer te maken hebben met de natuurclaims en de tijdsduur van de landinrichting. Het merendeel van de geïnterviewden wees op de plannen voor natuurontwikkeling in het gebied, die een behoorlijke wissel trekken op het areaal cultuurgrond: *"Over het algemeen komt steeds naar voren dat men denkt dat natuur veel te veel kan claimen en mag claimen, dat er voor de landbouw zeer weinig overblijft."* Een geïnterviewde betrok bij de natuurplannen het tijdsaspect. De aanvraag voor landinrichting is ongeveer acht jaar geleden vanuit de landbouw gedaan. De aanvankelijke aarzeling bij het bestuur van de landbouworganisatie om tot een aanvraag over te gaan, werd onder andere weggenomen doordat de gedeputeerde hen voorhield dat de natuurontwikkeling ook zonder landinrichting door zou gaan. Deze geïnterviewde aan het woord:

"Toentertijd was de natuurontwikkeling nog niet zo groot als ze nu voorstellen; De overheid komt iedere keer met nieuwe rapporten weer naar voren, en dan komen er meer natuurclaims bij. In het begin waren de boeren er wel enthousiast over (de landinrichting), ik denk nog wel wat, maar toch ook dat sommige boeren, ja toch wel, een beetje benauwd gevoel krijgen door de landinrichting."

Verschillende geïnterviewden zijn ingegaan op de natuurplannen voor het gebied. Ze pleiten ervoor dat bij natuurontwikkeling rekening wordt gehouden met de ideeën van de landbouwers en andere inwoners van het gebied. Er moet geen bepaald soort natuurontwikkeling van boven af - vanuit Den Haag of de provincie - worden doorgedrukt. Het Twentse landschap wordt, zoals het nu is met zijn afwisseling van landbouw en natuur, gewaardeerd door de geïnterviewden. Het is een landschap dat door de inwoners van het gebied voor een belangrijk deel is vormgegeven.

Prioriteiten landinrichting

De landinrichting zou in de eerste plaats moeten zorgen voor een betere verkaveling van de landbouw. Dat houdt in zoveel mogelijk grond bij huis, zo weinig mogelijk kavels en werkbare kavels. Voor het vergroten van de huis-

kavel zal bedrijfsverplaatsing nodig zijn. In een enkel geval kan de bereikbaarheid van de grond voor het melkvee verbeterd worden door de aanleg van een veetunnel. Verder moet er de mogelijkheid zijn bosjes en houtwallen te verplaatsen voor kavelvergroting. Natuurorganisaties, zoals Natuurmonumenten, en de landgoedeigenaren horen volop in de landinrichting mee te doen. Natuurmonumenten zou de goede landbouwgronden die in hun bezit zijn, moeten uitruilen tegen minder goede landbouwgronden. Verder vinden de geïnterviewden vinden dat het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) zich moet beperken tot het aankopen van complete bedrijven, en niet losse percelen moet aankopen. Het kopen van complete bedrijven is mede door de hoge grondprijzen in het gebied voor individuele boeren niet interessant. Zij zijn veel meer geïnteresseerd in losse percelen grond. Meer in het algemeen wordt ervoor gepleit dat er voldoende grond voor de blijvende landbouw in het gebied overblijft, om mee te kunnen gaan met de normale ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.

Naast de verbetering van de verkaveling en het handhaven van een voldoende groot areaal landbouwgrond, zijn er nog een aantal plaatselijke prioriteiten. Dat is in de eerste plaats de oplossing van de problematiek in het Dinkeldal. Daarnaast is er de wens om de ontsluiting op een aantal plekken te verbeteren.

Toekomstige ontwikkeling

Op basis van de leeftijd en opvolgingssituatie wordt in de periode 1995-2005 een afname van het aantal bedrijven in Losser-Noord geraamd van een vijfde, ofwel 2% per jaar. Dat is dus duidelijk in tegenstelling met de afgelopen vijf jaar, waarin het aantal bedrijven zelf iets is toegenomen. De afname van het aantal bedrijven loopt uiteen van circa 15% voor de melkveebedrijven tot circa een kwart voor de overige bedrijven. Bij een gelijkblijvende oppervlakte cultuurgrond stijgt de gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 16 tot 20 ha; die van de melkveebedrijven van 24 tot 31 ha. Hierbij is ervan uitgegaan dat de vrijkomende grond bij de opheffing van bedrijven - over een periode van tien jaar geschat op circa 300 ha - ten goede komt aan de blijvende bedrijven. Echter, alleen al voor de natuurclaims is ongeveer eenzelfde oppervlakte grond vereist, op basis van een schatting van de huidige plannen voor beheers-, reservats- en natuurontwikkelingsgebieden. Met andere woorden, de geschatte hoeveelheid vrijkomende grond is te gering om enerzijds ruimte te bieden aan agrarische ondernemers die hun bedrijf willen ontwikkelen, en anderzijds om de plannen voor natuurontwikkeling te realiseren.

De geïnterviewden verwachten dat er in de toekomst een behoorlijk aantal bedrijven in het gebied zal stoppen, omdat de bedrijfsomvang (het melkquotum) van veel bedrijven (te) beperkt is, en/of omdat er geen opvolger is. Een knelpunt voor bedrijfsvergroting vormen de hoge melkquotum- en grondprijzen. Die hoge prijzen zouden voor een aantal boeren de aanleiding kunnen zijn grond en melk te verkopen. Het is ook heel goed denkbaar dat een wat ouder bedrijfshoofd stopt met melken, maar grond de grond aanhoudt en bijvoorbeeld gebruikt voor de verbouw van maïs of het inscharen van jongvee.

In alternatieve inkomensbronnen - zoals landschaps- en natuurbeheer, en recreatie - zien de geïnterviewden zelf niet zoveel omdat ze, of er simpelweg niet voor voelen, of hun handen vol hebben aan het bedrijf, of het bedrijf groot genoeg is. Een geïnterviewde wees in dit verband op een discussie-avond voor jonge agrariërs over nevenactiviteiten op het bedrijf, waaruit het volgende naar voren is gekomen:

"De meeste jongeren willen toch de eerste tak versterken, dat wil zeggen in de landbouw bezig blijven. Een enkeling zit er wel bij die zegt van nou natuurbeheer of landschapsonderhoud trekt me wel een beetje, of een tweede tak erbij van huijkarren- of fietsenverhuur, of als gids in de landbouw, nou allerlei ideeën kwamen opzetten. Maar dan in heel kleinschalige zin, en dan meestal met de achtergrondgedachte van het imago van de landbouw versterken."

1. INLEIDING

1.1 Achtergrond en doel

Voor het gebied "Losser" zijn in 1988 en 1989 verzoeken om landinrichting ingediend. Vanwege de omvang en complexiteit van het gebied is het gebied opgesplitst in de gebieden "Losser-Zuid" en "Losser-Noord". Als vorm van landinrichting is voor beide gebieden gekozen voor herinrichting, omdat de gebieden naast een agrarische functie ook in belangrijke mate niet-agrarische functies vervullen of moeten vervullen. Na goedkeuring door de staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, is het gebied "Losser-Noord" op het landelijke Voorbereidingsschema Landinrichting 1993 geplaatst.

In het voorjaar van 1997 is de Landinrichtingscommissie Losser door de provincie Overijssel benoemd. Deze commissie is verantwoordelijk voor de voorbereiding en uitvoering van de landinrichting in Losser. Het onderscheid in twee afzonderlijke projecten (Losser-Noord en Losser-Zuid) is losgelaten. Een van de taken van de commissie is aan te geven welk landinrichtingsinstrument in welk deel van het gebied ingezet gaat worden.

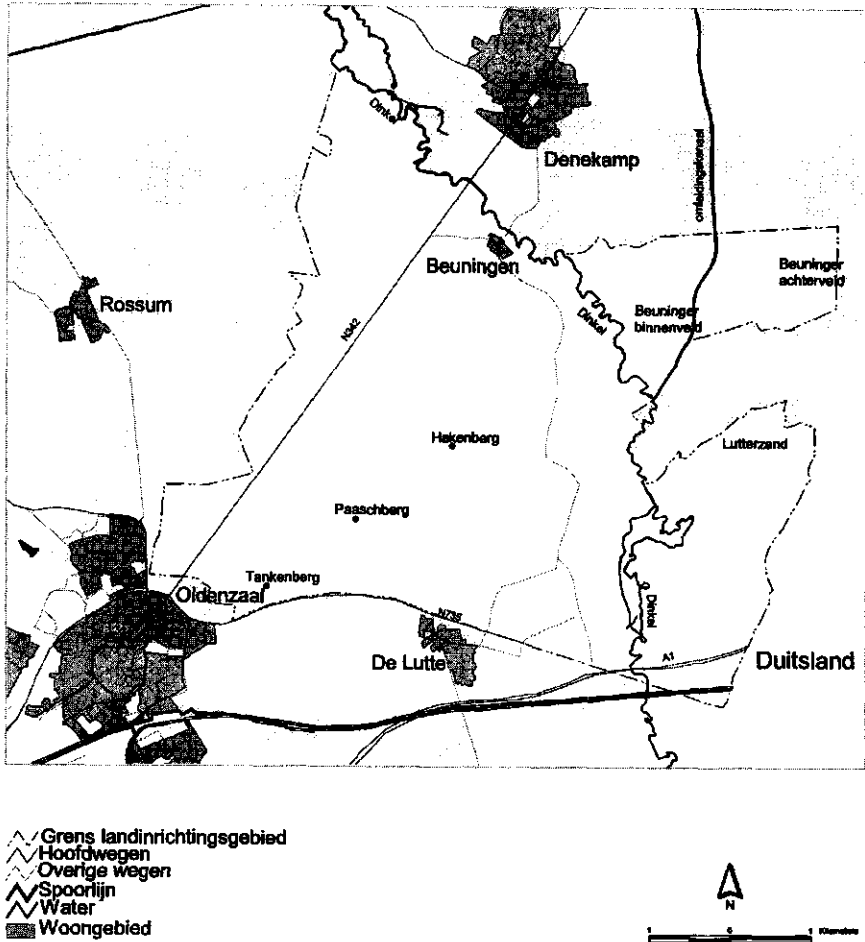
In de voorbereidingsfase is er onder meer behoefte aan actuele informatie over de landbouw in het gebied, waaronder de wensen die er bij de agrariërs leven ten aanzien van de landinrichting. Om daarin te voorzien heeft de Dienst Landelijk Gebied (DLG) Overijssel het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) een opdracht verstrekt voor een onderzoek. Bij de opdrachtverlening en de uitvoering van het onderzoek was er nog sprake van twee afzonderlijke projecten. Dat is de reden dat er twee rapporten zijn uitgebracht, getiteld: "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord", en "De landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Zuid".

Doel van het onderzoek is:

het geven van inzicht in de huidige en toekomstige positie van de landbouw in het landinrichtingsgebied Losser-Noord, en in de visie van de agrariërs in het gebied op de landbouw en de landinrichting in het gebied in samenhang met andere functies.

1.2 Ligging en grootte van het gebied

In figuur 1.1 is de begrenzing van het landinrichtingsgebied Losser-Noord weergegeven. Het gebied ligt vrijwel in zijn geheel binnen de gemeente Losser, tussen Oldenzaal en Denekamp. Globaal wordt het gebied begrensd door de Dinkel in het noorden, Duitsland in het oosten, de provinciale weg Oldenzaal-Duitsland in het zuiden en de gemeentegrens van Losser in het westen.

Figuur 1.1 Landinrichtingsgebied Losser-Noord
 Bron: AVV (RWS), CBS.

De oppervlakte van het gebied bedraagt circa 3.500 ha. De geregistreerde agrarische bedrijven in het gebied hebben bijna 3.200 ha grond in gebruik, waarvan 2.300 ha bestaat uit cultuurgrond. Het overige grondgebruik bestaat in hoofdzaak uit bos- en natuurgebied.

1.3 Aanpak

Het onderzoek bestaat uit drie onderdelen. Het eerste deel is gewijd aan de ontwikkelingen in de landbouw en de huidige positie van de landbouw in

het gebied (hoofdstukken 2 tot en met 4). Vervolgens wordt een schets van de toekomstige ontwikkelingen in de landbouw gegeven (hoofdstuk 5). Het derde deel behandelt de visie vanuit de landbouw op de landinrichting en de landbouw in het gebied (hoofdstuk 6). De aanpak van deze onderdelen wordt in het kort toegelicht.

Ontwikkelingen en huidige positie landbouw

De analyse en beschrijving van de ontwikkelingen en van de huidige situatie in de landbouw is gebaseerd op de gegevens uit de Landbouwtelling van de geregistreerde bedrijven in het gebied. Daarvoor is zowel voor 1990 als voor 1995 een inventarisatie gemaakt van de bedrijven in het landinrichtingsgebied. De ontwikkelingen worden beschreven aan de hand van het aantal bedrijven, de bedrijfsgrootte, het grondgebruik en de veestapel. Onderdelen van de beschrijving van de huidige situatie in de landbouw zijn: bedrijfstypen, bedrijfsgrootte, opvolging, verkaveling, mestproductie en inkomenssituatie. De gegevens over de verkaveling zijn afkomstig uit 1993. De belangrijkste bedrijfstypen worden afzonderlijk behandeld. De inkomens op de bedrijven in Losser-Noord zijn geraamd met behulp van gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Om de positie van de landbouw in Losser-Noord beter te kunnen beoordelen, is een vergelijking gemaakt met die in de landbouwgebieden Twente en het Nederlands Zandgebied (figuur 1.2).

Toekomstige ontwikkeling

De mogelijke toekomstige ontwikkelingen in de landbouw in Losser-Noord worden belicht aan de hand van het aantal bedrijven, de oppervlakte cultuurgrond en de veebezetting. De vooruitblik omvat een periode van tien jaar, en is in hoofdzaak gebaseerd op de leeftijd van het bedrijfshoofd en de aanwezigheid van opvolgers.

Gebiedsvisie

Voor de visie vanuit de landbouw op een aantal aspecten van de landinrichting Losser-Noord zijn zes agrariërs geïnterviewd. Hiermee is getracht een algemene indruk te krijgen en te geven van de verwachtingen en ideeën die er leven onder de boeren in het gebied ten aanzien van de landinrichting en de landbouw in het gebied. Bij de interviews is gewerkt met open vragen.

1.4 Bedrijfsomvang en -typering

Als een maat voor de economische omvang van de bedrijven is de Nederlandse grootte-eenheid (nge) gehanteerd. In bijlage 1 is een toelichting op de nge gegeven. Verder kunnen met behulp van de nge agrarische bedrijven worden getypeerd. Een bedrijf behoort tot een bepaald bedrijfstype als twee derde of meer van de totale nge-waarde afkomstig is van het aangege-

ven bedrijfsonderdeel, bijvoorbeeld: een bedrijf wordt getypeerd als melkvee(houderij)bedrijf wanneer ten minste twee derde van het totaal aantal nge uit de melkveehouderij komt. In dit onderzoek zijn drie bedrijfstypen onderscheiden: melkvee-, overige graasdier- en overige bedrijven.

Figuur 1.2 Twente en het Nederlands Zandgebied

2. ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

2.1 Algemeen

In het landinrichtingsgebied Losser-Noord liggen circa 140 land- en tuinbouwbedrijven (op basis van de Landbouwtelling 1995) die bijna 2.300 ha cultuurgrond in gebruik hebben (tabel 2.1). Tussen 1990 en 1995 is het aantal bedrijven in Losser-Noord licht gestegen, terwijl in Twente en het Nederlands Zandgebied het aantal bedrijven afnam. Ook de oppervlakte cultuurgrond en het arbeidsvolume is op de bedrijven in Losser-Noord in de voorbije vijf jaar gestegen. In de twee vergelijkingsgebieden daalde de oppervlakte cultuurgrond heel licht en het arbeidsvolume wat sterker.

Over de oorzaak van de toename van het aantal bedrijven, de oppervlakte cultuurgrond en het arbeidsvolume, valt zonder nader onderzoek weinig te zeggen. Een deel van de verklaring kan zijn dat er een aantal bedrijven boven de telgrens van 3 nge is uitgekomen (in de Landbouwtelling zijn de bedrijven opgenomen met een omvang van 3 nge of meer. In bijlage 1 is een toelichting gegeven op het begrip nge). De toename van het arbeidsvolume is met name te danken aan de uitbreiding van de glastuinbouw in het gebied.

Tabel 2.1 Overzicht enkele kengetallen van de landbouw naar gebied en jaar

Kengetal	Aantal Losser-Noord		Verschil 1990-1995 in procenten		
	1990	1995	Losser-Noord	Twente	Ned. Zandgebied
Bedrijven	136	142	+4,4	-5,0	-8,9
Cultuurgrond (ha)	2.074	2.293	+10,6	-0,2	-1,3
Arbeidsvolume (aje) a)	197	216	+9,6	-8,1	-7,1

a) Eén arbeidsjaareenheid (aje) komt overeen met de arbeid van één persoon gedurende één jaar. Voor 1990 is het aantal aje geschat met behulp van gegevens uit 1989. Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

2.2 Bedrijfstypen

In tabel 2.2 is de ontwikkeling van het aantal bedrijven weergegeven voor de onderscheiden bedrijfstypen, ingedeeld naar bedrijven groter en kleiner dan 20 nge. De beschrijving van de huidige situatie - hoofdstuk 3 - is opgezet vanuit de bedrijven met een omvang van meer dan 20 nge. Het aantal bedrijven groter dan 20 nge is in Losser-Noord toegenomen, terwijl in Twente en

het Nederlands Zandgebied het aantal bedrijven groter dan 20 nge licht daalde. De afname van het aantal bedrijven kleiner dan 20 nge bleef in Losser-Noord en Twente beperkt tot minder dan 10%, terwijl in het Nederlands Zandgebied het aantal met bijna een vijfde verminderde.

Het aantal melkveebedrijven (groter dan 20 nge) is in Losser-Noord en Twente in de afgelopen vijf jaar niet veranderd; In het Nederlands Zandgebied echter daalde het aantal licht. Het aantal overige graasdierbedrijven is alle drie de gebieden in meer of minder mate gestegen.

Van alle bedrijven (groter en kleiner dan 20 nge) behoorde in Losser-Noord in 1990 twee derde tot de graasdierbedrijven (melkveehouderij- en overige graasdierbedrijven). In 1995 was het aandeel gestegen tot driekwart. In Twente is het aandeel van deze groep bedrijven in beide jaren ongeveer twee derde, en in het Nederlands Zandgebied in beide jaren ongeveer de helft.

Naast deze twee groepen bedrijven (groter en kleiner dan 20 nge) komen er in het gebied nog vele bedrijfjes voor onder de CBS-Landbouwtellingsgrens van 3 nge.

Tabel 2.2 Ontwikkeling aantal bedrijven tussen 1990 en 1995 naar gebied, bedrijfstype en omvang in nge

Bedrijfstype	Aantal Losser-Noord		Indexcijfer 1990 = 100		
	1990	1995	Losser-Noord	Twente	Ned. Zandgebied
Melkveehouderij	58	58	100	99	93
Overige graasdier	1	12	1.200	108	130
Overige	15	14	93	92	95
Alle groter dan 20 nge	74	84	114	97	96
Alle kleiner dan 20 nge	62	58	94	91	82
Alle	136	142	104	95	91

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

2.3 Bedrijfs grootte

De gemiddelde omvang van de bedrijven in Losser-Noord is tussen 1990 en 1995 gestegen van 33 tot 47 nge, in Twente van 36 tot 49 nge en in het Nederlands Zandgebied van 43 tot 62 nge. Procentueel is de stijging van de gemiddelde bedrijfsomvang in de drie gebieden ongeveer aan elkaar gelijk (om en nabij de 40%). De gemiddelde bedrijfsomvang is in het Nederlands Zandgebied het grootst, wat vooral veroorzaakt wordt door de afwijkende bedrijfstypesamenstelling in dit gebied in vergelijking met de twee andere gebieden: in het Nederlands Zandgebied komen meer intensieve-veehouderij- en tuinbouwbedrijven en minder graasdierbedrijven voor.

De verdeling van de bedrijven naar bedrijfsomvang (tabel 2.3) komt in Losser-Noord en Twente ongeveer met elkaar overeen. In het Nederlands Zandgebied komen in vergelijking met beide andere gebieden minder kleinere bedrijven (beneden de 20 nge) en meer grotere bedrijven (boven de 70 nge) voor.

Tabel 2.3 Procentuele verdeling bedrijven naar gebied, jaar en bedrijfsomvang in nge

Nge	Losser-Noord		Twente		Ned. Zandgebied	
	1990	1995	1990	1995	1990	1995
Tot 20	45	41	40	39	36	32
20 - 40	17	12	20	13	20	14
40 - 70	26	20	27	18	26	19
70 en meer	12	27	13	30	18	35
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond voor alle bedrijven is in Losser-Noord tussen 1990 en 1995 gestegen van 15,3 tot 16,2 ha. In Twente nam de gemiddelde oppervlakte toe van 13,1 ha tot 13,8 ha, en in het Nederlands Zandgebied van 12,5 tot 13,5 ha. De procentuele stijging van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte is in de drie gebieden vergelijkbaar.

2.4 Grondgebruik

Tussen 1990 en 1995 is de oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij de land- en tuinbouwbedrijven in Losser-Noord met een tiende gestegen (zie ook paragraaf 2.1). Zowel de oppervlakte grasland als de oppervlakte voedergewassen (snijmaïs) is gestegen, terwijl de oppervlakte bouwland afnam. Hierdoor wordt het grondgebruik nog sterker overheerst door grasland en snijmaïs. Momenteel bestaat ruim 90% van het areaal cultuurgrond uit grasland en snijmaïs. Van het areaal grasland en snijmaïs bestaat circa een kwart uit snijmaïs. Grasland en snijmaïs heeft in Twente een nog groter aandeel in het grondgebruik dan in het studiegebied; in het Nederlands Zandgebied is bijna 80% van de cultuurgrond in gebruik voor grasland en voedergewassen.

2.5 Veestapel

Het aantal melkkoeien is in Losser-Noord tussen 1990 en 1995 met 5% toegenomen, terwijl in Twente en het Nederlands Zandgebied het aantal melkkoeien daalde (respectievelijk met 6% en 9%, zie tabel 2.4). Ook het aantal

stuks vleesvee nam in het studiegebied toe, terwijl in beide andere gebieden het aantal stuks vleesvee is verminderd. Het aantal stuks jongvee nam in alle drie de gebieden in meer of mindere mate af.

Het aantal fokvarkens daalde in Losser-Noord vrij sterk; In Twente was de daling vrij klein en in het Nederlands Zandgebied bleef de omvang van de fokvarkensstapel gelijk. Het aantal vleesvarkens is in alle drie de gebieden licht gestegen.

De verhouding tussen de graasdierhouderij en de intensieve veehouderij is in economisch opzicht (op basis van nge) in de drie gebieden vrijwel niet veranderd. In Losser-Noord komt circa 90% van de economische omvang van de totale veehouderij op naam van de graasdierhouderij; in Twente is het aandeel van de graasdierhouderij ruim driekwart en in het Nederlands Zandgebied bijna twee derde.

Tabel 2.4 Ontwikkeling veestapel tussen 1990 en 1995 naar gebied en diersoort

Bedrijfstype	Aantal Losser-Noord		Indexcijfer 1990 = 100		
	1990	1995	Losser-Noord	Twente	Ned. Zandgebied
Melkkoeien	2.476	2.607	105	94	91
Jongvee	2.609	2.535	97	93	90
Vleesvee	1.384	1.578	114	86	90
Fokvarkens	1.024	881	86	94	100
Vleesvarkens	6.407	6.797	106	103	102

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

De veebezetting in Losser-Noord is tussen 1990 en 1995 gedaald van 2,6 tot 2,4 gve (grootvee-eenheden) per ha grasland en voedergewassen; in Twente en het Nederlands Zandgebied daalde het aantal gve per ha van 2,8 tot 2,7. Het aantal melkkoeien per ha grasland en voedergewassen is in Losser-Noord afgenomen van 1,3 tot 1,2; in Twente en in het Nederlands Zandgebied nam het aantal melkkoeien per ha af van 1,5 tot 1,4.

Tot de grootvee-eenheden behoren de verschillende soorten graasdieren, zoals melkvee, jongvee, vleesvee, schapen en paarden. Met behulp van op voederbehoefte gebaseerde normen zijn de verschillende soorten graasdieren omgerekend naar grootvee-eenheden. Ook in de mestwetgeving wordt met het begrip grootvee-eenheden gewerkt. Behalve de graasdieren worden ook de dieren in de intensieve veehouderij, zoals de varkens, hiertoe gerekend. Het aantal gve per dier in de mestwetgeving is gebaseerd op de fosfaatproductie. In paragraaf 3.6 wordt hierop nader ingegaan.

3. HUIDIGE SITUATIE IN DE LANDBOUW

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de huidige situatie in de landbouw, dat wil zeggen de situatie op basis van 1995. De gegevens over de verkaveling hebben betrekking op 1993. De beschrijving is opgezet vanuit de bedrijven met een omvang van meer dan 20 nge. Een dergelijke omvang komt in de melkveehouderij ongeveer overeen met 10 à 15 melkkoeien (inclusief bijbehorend jongvee). De bedrijven met een omvang van 20 nge of meer zijn over het algemeen voor het inkomen overwegend afhankelijk van de landbouw. De bedrijven kleiner dan 20 nge zijn over het algemeen nevenberoepsbedrijven. Een omvang van 20 nge komt verder overeen met de ondergrens voor opname in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

Circa 40% van de bedrijven in het studiegebied heeft een omvang van minder dan 20 nge. Deze groep bedrijven heeft ongeveer 15% van de cultuurgrond in gebruik, en draagt 8% bij aan de productie-omvang. Bijna 60% van de bedrijven kleiner dan 20 nge behoort tot de overige graasdierbedrijven.

3.2 Bedrijfstypen

In totaal hebben in Losser-Noord 84 bedrijven (circa 60%) een omvang van meer dan 20 nge. Daarvan behoort 69% tot de melkveehouderij-, 14% tot de overige graasdier-, en 17% tot de overige bedrijven (tabel 3.1). In Losser-Noord zijn dus de graasdierbedrijven - evenals in Twente - veruit in de meer-

Tabel 3.1 Verdeling bedrijven (aantal en %), en de gemiddelde bedrijfsomvang in nge naar gebied en bedrijfstype; bedrijven groter dan 20 nge, 1995

Bedrijfstype	Losser-Noord			Twente		Ned. Zandgebied	
	aantal	%	nge/ bedrijf	%	nge/ bedrijf	%	nge/ bedrijf
Melkveehouderij	58	69	78	62	79	41	87
Overige graasdier	12	14	41	9	49	7	56
Overige	14	17	79	29	74	52	90
Alle	84	100	73	100	75	100	86

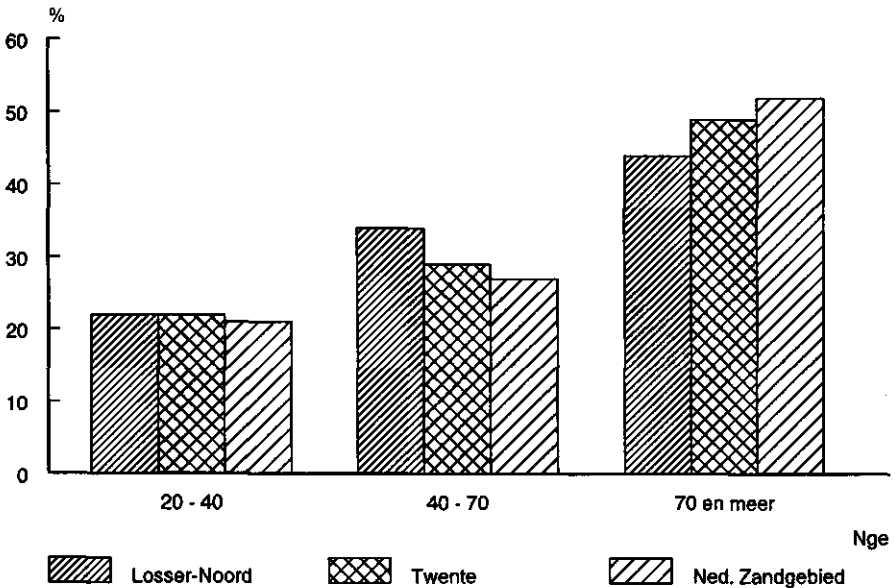
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

derheid. In het Nederlands Zandgebied is het aandeel van dit bedrijfstype iets minder dan de helft. Tot de overige bedrijven in Losser-Noord behoren onder andere gespecialiseerde intensieve-veehouderij-, en tuinbouwbedrijven.

In tabel 3.1 is ook de gemiddelde bedrijfsomvang - uitgedrukt in nge - weergegeven. De gemiddelde omvang van alle bedrijven en van de afzonderlijke bedrijfstypen in Losser-Noord is vergelijkbaar met die in Twente, maar is kleiner dan die in het Nederlands Zandgebied.

3.3 Bedrijfsomvang en continuïteit

De mogelijkheden voor continuïteit van een bedrijf hangen onder meer af van de behaalde financiële resultaten, de verhouding vreemd en eigen vermogen, de ontwikkelingen in de sector waartoe het bedrijf behoort en de inkomsten van buiten het bedrijf. Gegevens over deze aspecten zijn niet beschikbaar voor de bedrijven in het studiegebied. Om toch een indicatie te geven van de toekomstperspectieven van de bedrijven, kan de bedrijfsomvang (in nge) als een soort graadmeter worden gebruikt. Immers, de continuïteitskansen van een bedrijf stijgen bij een toenemende bedrijfsgrootte. Dat kan ook geïllustreerd worden aan de hand van het opvolgingspercentage: dat neemt toe bij een grotere bedrijfsomvang.

Figuur 3.1 Procentuele verdeling bedrijven groter dan 20 nge naar bedrijfsomvang in nge en gebied, 1995

Bron: CBS-Landbouw telling, bewerking LEI-DLO.

Welke omvang een bedrijf moet hebben om continuïteit op langere termijn te verzekeren, valt moeilijk te zeggen. Dat hangt zoals hiervoor is aangegeven af van verschillende factoren. Met dit in het achterhoofd kan heel globaal het volgende beeld worden geschetst. Bij een bedrijfsomvang van meer dan 70 nge zullen de toekomstperspectieven vrij gunstig zijn. Bij een omvang tussen 40 en 70 nge zijn de vooruitzichten iets minder gunstig, maar zal veel afhangen van de eerdergenoemde factoren. Voor bedrijven met een omvang van minder dan 40 nge zijn de toekomstperspectieven minder gunstig en spelen de hiervoor vermelde factoren een nog grotere rol, bijvoorbeeld in hoeverre er sprake is van (neven)inkomsten buiten het bedrijf.

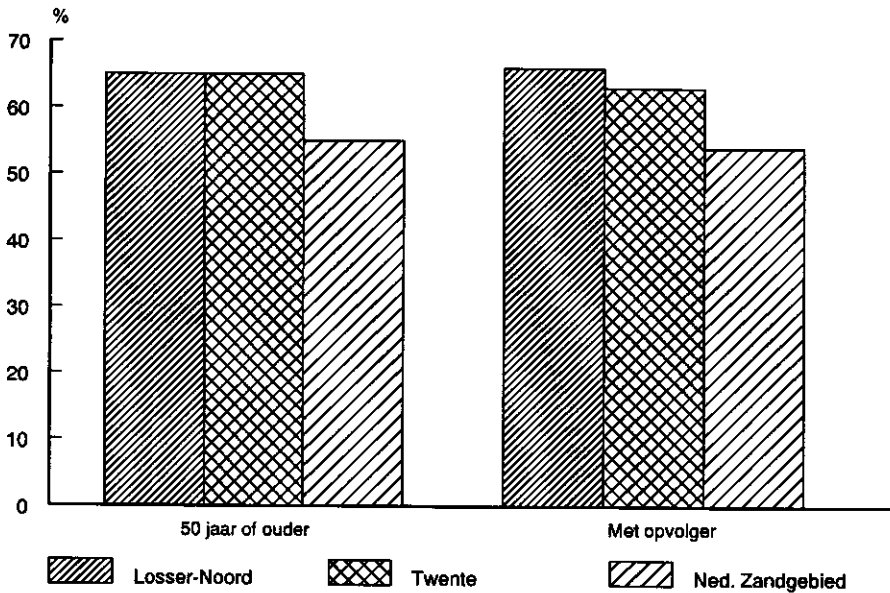
De relatie tussen bedrijfsgrootte en opvolging zag er voor Nederland in 1996 als volgt uit: op de bedrijven met een omvang tussen 20 en 40 nge lag het opvolgingspercentage op 24%, op de bedrijven tussen 40 en 70 nge op 43%, en op de bedrijven met een omvang van meer dan 70 nge op 69%.

In figuur 3.1 is uitgezet hoe de bedrijven in Losser-Noord en de twee vergelijkingsgebieden zijn verdeeld over de drie onderscheiden bedrijfsgrootten. In Losser-Noord vallen meer bedrijven in de klasse van 40 tot 70 nge, en minder in de klasse van 70 nge en meer dan in de twee vergelijkingsgebieden.

3.4 Leeftijd en opvolging

De vraag in de Landbouwtelling over de aanwezigheid van een opvolger wordt alleen gesteld aan bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder. Het opvolgingspercentage geeft aan op hoeveel bedrijven met een (oudste) bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder, er een (schoon)zoon of (schoon)dochter is van minimaal 16 jaar die naar verwachting te zijner tijd het bedrijf over gaat nemen. Het opvolgingspercentage geeft een goede indicatie van het aantal bedrijven dat zal worden gecontinueerd.

In Losser-Noord en in Twente is het percentage bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder aan elkaar gelijk (65%). Het opvolgingspercentage ligt in Losser-Noord iets boven dat in Twente (66% en 63%). De percentages in het Nederlands Zandgebied - beide bedragen ruim 50% - liggen hier duidelijk onder (figuur 3.2). De hogere percentages in Losser-Noord en Twente hangen onder meer samen met het grotere aandeel van de melkveebedrijven op het totaal aantal bedrijven in vergelijking met het Nederlands Zandgebied. Over het algemeen geldt dat de melkveebedrijven vaker een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder hebben, en dat het opvolgingscijfer op deze bedrijven hoger ligt dan op andere bedrijfstypen. Het hoge opvolgingscijfer in de melkveehouderij heeft waarschijnlijk te maken met de relatief gunstige financiële resultaten in beginjaren negentig.

Figuur 3.2 Percentage bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder en het opvolgingspercentage naar gebied; bedrijven groter dan 20 nge; 1996
 Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI-DLO.

3.5 Verkaveling

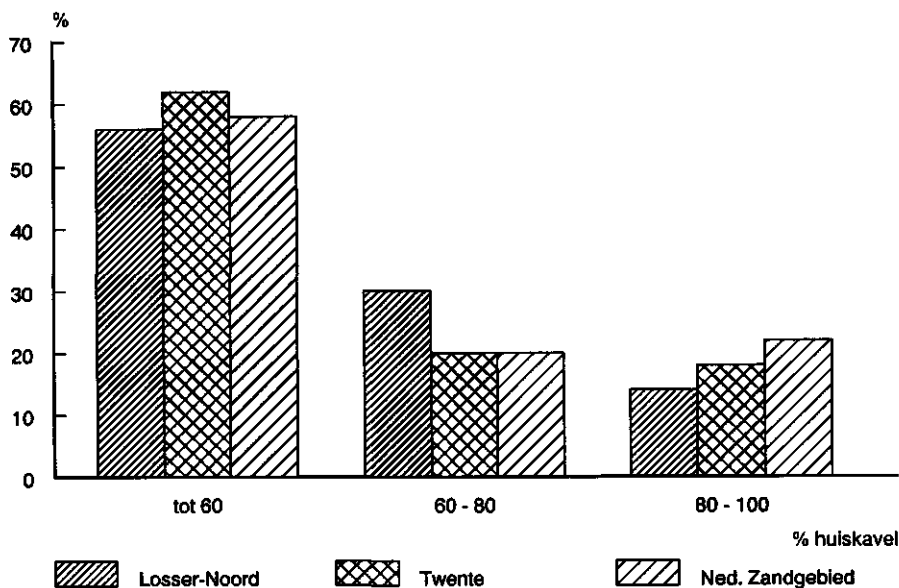
In 1994 is het advies van de Centrale Landinrichtingscommissie uitgekomen over de notitie "Basisinrichting ten behoeve van de land- en tuinbouw" van het Landbouwschap. "Basisinrichting kan worden omschreven als een referentiebeeld van een goede toestand van de verkaveling, de ontsluiting en de waterbeheersing voor een duurzame, veilige en concurrerende land- en tuinbouw en een flexibel grondgebruik" (CLC, 1994). In hoeverre het referentiebeeld bereikbaar is, hangt mede af van het water-, milieu- en planologisch beleid voor het gebied, de fysieke toestand van het gebied en de technische en financiële mogelijkheden. Het begrip basisinrichting is uitgewerkt in inrichtingswensen per productierichting op het gebied van de verkaveling, de ontsluiting en de waterbeheersing. In dit onderzoek gaat - gezien de voorhanden zijnde gegevens - de aandacht uit naar de verkaveling, en dan met name die van de melkveehouderij. In figuur 3.3 is voor de melkveehouderij een aantal inrichtingswensen voor de verkaveling opgenomen. Met uitzondering van de gewenste perceelsgrootte, zijn de voorzieningen in het figuur doorgaans onderdeel van landinrichting (collectieve voorzieningen). Voor percelen van voldoende omvang zijn de individuele agrariërs zelf verantwoordelijk.

Onderdeel	Inrichtingswensen verkaveling melkveehouderij
Grootte	<ul style="list-style-type: none"> - huiskavel 60% van de bedrijfsoppervlakte - percelen van 4 ha
Vorm	<ul style="list-style-type: none"> - zoveel mogelijk rechthoekige kavelvorm die indeling in percelen van voldoende vorm en grootte mogelijk maakt - kaveldiepte maximaal 1.000 m

Figuur 3.3 Enkele inrichtingswensen (van de "basisinrichting") voor de verkaveling in de melkveehouderij

Bron: CLC, 1994.

Belangrijkste verkavelingskenmerk voor de melkveehouderijbedrijven is het aandeel van de bedrijfsoppervlakte dat bij de bedrijfsgebouwen ligt. Deze huiskavel moet voldoende groot zijn om het melkvee daar in het weideseizoen op te laten verblijven. In de basisinrichting wordt uitgegaan van een huiskavel van 60% van de bedrijfsoppervlakte. Een ruime meerderheid van de melkveebedrijven in Losser-Noord voldoet niet aan dit criterium (figuur 3.4). Ten op-

Figuur 3.4 Percentage melkveebedrijven naar het aandeel van de huiskavel op de totale oppervlakte cultuurgrond (% huiskavel) naar gebied, 1993

zichte van de vergelijkingsgebieden zijn er in Losser-Noord meer bedrijven met 60% tot 80% van de grond bij huis, en minder bedrijven met veel grond bij huis (meer dan 80%) of weinig grond bij huis (minder dan 60%).

Andere verkavelingskenmerken zijn het gemiddeld aantal kavels per bedrijf en de gemiddelde kavelgrootte. Het aantal kavels per melkveebedrijf is in de drie gebieden ongeveer gelijk (circa vijf); de gemiddelde kaveloppervlakte op de melkveebedrijven komt in de drie gebieden ook ongeveer overeen: in Losser-Noord bedraagt het 5,0, in Twente 4,5 en in het Nederlands Zandgebied 4,8.

3.6 Mestproductie

Inleiding

Eind 1995 is de Integrale notitie mest- en ammoniakbeleid (LNV en VROM, 1995) uitgebracht, met daarin de beleidslijnen voor de komende 10 à 15 jaar. Kern van het voorgestelde beleid vormt het door de overheid en landbouwbedrijfsleven ontwikkelde systeem van de mineralenboekhouding. Bij invoering van het mineralenaangiftesysteem (MINAS) in 1998 vervalt de huidige mestboekhouding. In plaats van de nu geldende gebruiksnormen, die bepalen hoeveel dierlijke mest er per jaar op het land mag worden gebracht, komen de verliesnormen. Bij gebruik van dierlijke mest is een zeker verlies onvermijdelijk. Bij overschrijding van die hoeveelheid, de zogeheten verliesnorm, volgt een heffing. Bedrijven boven een veebezetting van 2,5 grootvee-eenheden (gve) per ha zijn met ingang van 1998 verplicht aan de mineralenaangifte mee te doen. Bedrijven beneden deze grens hoeven geen mineralenaangifte te doen. In 2000 wordt bekeken wanneer deze bedrijven wel mee moeten doen. Er geldt overigens wel een maximum aanvoernorm. Als op het bedrijf zelf geen mest wordt geproduceerd, mag uiteindelijk niet meer dan 80 kg fosfaat per ha met dierlijke en overige organische mest worden aangevoerd. In 1995 gold voor grasland nog een gebruiksnorm van 150 kg fosfaat per hectare en voor bouwland een van 110 kg fosfaat per hectare.

Het accent van het ammoniakbeleid ligt op emissiereductie. Een van de voorstellen is dat bedrijven met een veebezetting boven de 2,0 gve per hectare verplicht zijn een emissiearme stal te bouwen.

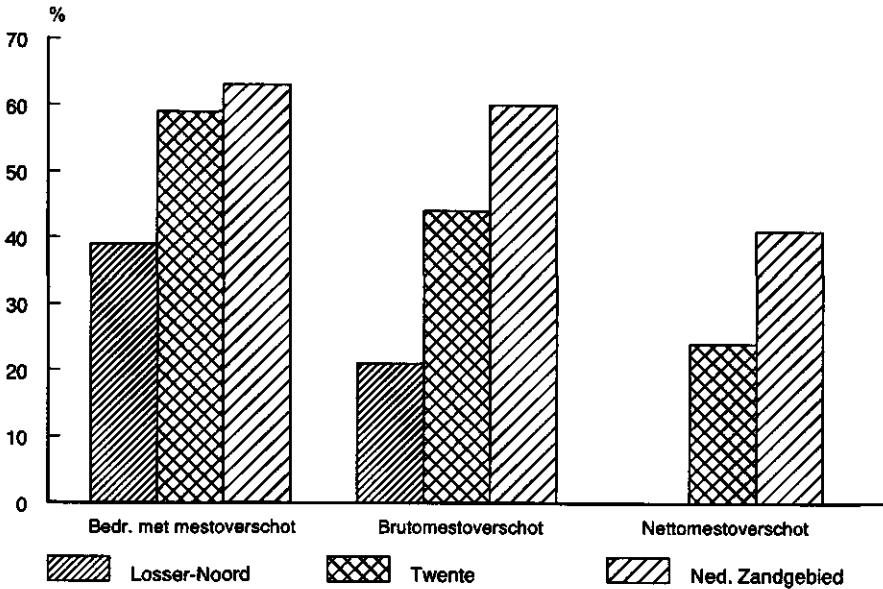
Eerst zal ingegaan worden op de huidige mestproductie in het gebied, en vervolgens op de veebezetting die een belangrijke rol speelt in het voorgestelde mest- en ammoniakbeleid.

Mestproductie

De mestproductie is uitgedrukt in de hoeveelheid fosfaat, waarbij is uitgegaan van de door de overheid vastgestelde fosfaatproductienormen per diersoort (forfaitaire normen). De totale mestproductie - op basis van alle geregistreerde bedrijven - bedroeg in 1995 in Losser-Noord 260 ton. Per hectare cultuurgrond komt dit neer op ruim 113 kg fosfaat. In Twente lag de productie

op 180 kg fosfaat per ha, en in het Nederlands Zandgebied op ruim 220 kg per ha.

De maximale aanwendingsnorm voor grasland lag in 1995 op 150 kg fosfaat per hectare, en voor maïs- en bouwland op 110 kg. Op basis van deze normen heeft 39% van de mestproducerende bedrijven groter dan 20 nge in Losser-Noord een mestoverschot. In Twente en in het Nederlands Zandgebied geldt dat voor ongeveer 60% van de bedrijven (figuur 3.5). Het deel van de mestproductie dat niet op het eigen bedrijf kan worden afgezet - het zogeheten bruto-overschot - bedraagt in Losser-Noord een vijfde. In Twente is het ruim 40% en in het Nederlands Zandgebied circa 60%. Rekening houdend met de plaatsingsmogelijkheden van mest op niet-overschotbedrijven, kan het netto-overschot worden bepaald. Dit is de hoeveelheid mest die resteert nadat alle theoretische plaatsingsruimte zou zijn benut. In Losser-Noord wordt minder mest geproduceerd dan volgens de aanwendingsnormen is toegestaan. In Twente bedraagt het netto-overschot een kwart en in het Nederlands Zandgebied circa 40% (figuur 3.5).

Figuur 3.5 Percentage bedrijven groter dan 20 nge met een mestoverschot, en bruto- en nettomestoverschot in procenten van de totale mestproductie naar gebied, 1995

Veebezetting

In het mest- en ammoniakbeleid wordt een onderscheid gemaakt in bedrijven op basis van de veebezetting. Bedrijven met een veebezetting van meer

dan 2,5 grootvee-eenheden (gve) per ha zijn verplicht aan het mineralenaan-giftesysteem (MINAS) mee te doen. Binnen MINAS staat één gve gelijk aan één melkkoe met een mestproductie van 41 kg fosfaat. Op basis van hun mestpro-ductie worden de verschillende diersoorten omgerekend naar gve, bijvoor-beeld: 2,5 gve komen overeen met of 2,5 melkkoeien, of 5 fokzeugen of 14 vleesvarkens.

In Losser-Noord ligt op ruim de helft van alle bedrijven met vee en een omvang van meer dan 20 nge de veebezetting boven 2,5 gve per ha; voor de beide vergelijkingsgebieden geldt dat voor circa drie kwart van de bedrijven (tabel 3.2). Het deel van de melkveebedrijven met een veebezetting van meer dan 2,5 gve per ha is in de drie gebieden vergelijkbaar met het aandeel van alle bedrijven met vee.

Tabel 3.2 Procentuele verdeling bedrijven groter dan 20 nge met vee naar veebezet-ting en gebied in 1995

Gebied	Gve per ha			
	tot 2,0	2,0 - 2,5	2,5 en meer	totaal
Losser-Noord	15	29	56	100
Twente	10	12	78	100
Ned. Zandgebied	15	10	75	100

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

De gemiddelde veebezetting op de melkveebedrijven met een veebezet-ting van meer dan 2,5 gve per ha bedraagt in Losser-Noord 3,8 gve per ha, die als volgt is opgebouwd: 2,5 gve komt uit de melkveehouderij, 0,3 gve uit de overige rundveehouderij en 1,0 uit de intensieve veehouderij.

3.7 Melkveebedrijven

In Losser-Noord liggen circa 60 melkveebedrijven met een omvang van meer dan 20 nge (69% van het totaal aantal bedrijven groter dan 20 nge), die circa twee derde van het totale areaal cultuurgrond in gebruik hebben en drie-kwart van de economische omvang - op basis van nge - van de landbouw (ex-clusief tuinbouw) in Losser-Noord realiseren. Bijna de gehele melkveestapel (96%) wordt op de melkveebedrijven gehouden. De economische omvang van de melkveebedrijven in Losser-Noord bestaat voor 90% uit melkveehouderij, voor 5% uit overige graasdierhouderij (vleesvee) en voor 5% uit intensieve vee-houderij. Een verdeling die overeenkomt met die in Twente en het Nederlands Zandgebied.

In de vorige paragrafen is aan de hand van verschillende thema's onder meer aandacht besteed aan de melkveebedrijven in het studiegebied, in Twen-

Tabel 3.3 Overzicht kengetallen van de melkveebedrijven groter dan 20 nge naar gebied; 1995 tenzij anders vermeld

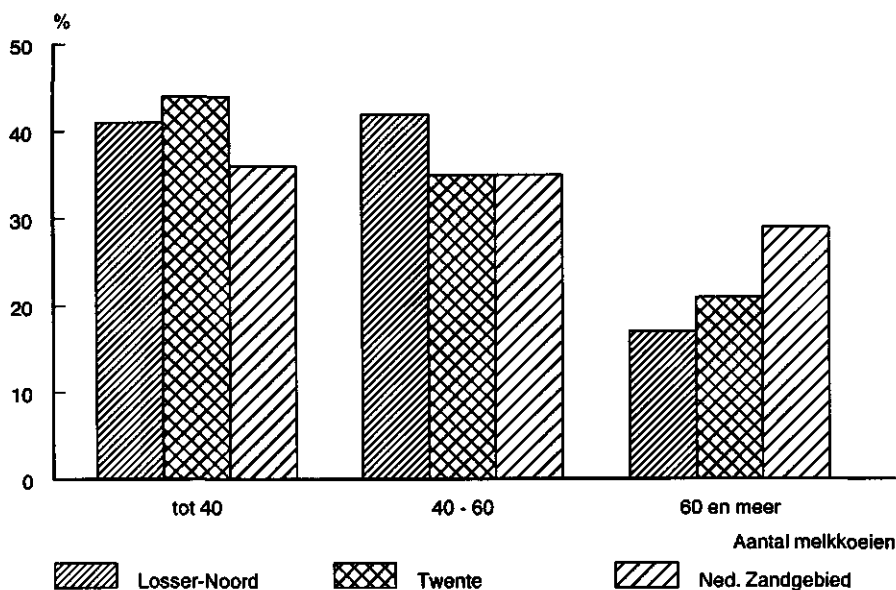
Kengetal	Losser-Noord	Twente	Ned. Zandgebied
Nge per bedrijf	78	79	87
Melkkoeien per bedrijf	43	44	50
Jongvee per 100 melkkoeien	92	90	91
Hectare per bedrijf	26	23	25
Gve_mest per ha a)	3,0	3,5	3,4
Melkkoeien per ha	1,7	1,9	2,0
% bedrijven met ligboxenstal b)	70	70	72
% bedrijven met $\geq$ 60% huiskavel b)	44	38	42
Opvolgingspercentage c)	79	67	64

a) Gve volgens de mestwetgeving. b) 1993. c) 1996.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

te en in het Nederlands Zandgebied. In tabel 3.3 zijn die gegevens samengebracht, en aangevuld met enkele andere gegevens.

Op de onderdelen veebezetting en opvolging steken de melkveebedrijven in Losser-Noord gunstig af tegen die in de twee vergelijkingsgebieden. Op het punt van de verkaveling zijn er geen grote verschillen tussen de drie gebieden. De gemiddelde omvang van de bedrijven in Losser-Noord is gelijk aan die

Figuur 3.6 Percentage melkveebedrijven groter dan 20 nge naar aantal melkkoeien en gebied, 1995

in Twente, maar is duidelijk lager dan die in het Nederlands Zandgebied. In figuur 3.6 is de grootte van de melkveebedrijven in de drie gebieden geïllustreerd aan de hand van de omvang van de melkveestapel. In Losser-Noord zijn er in vergelijking met Twente en het Nederlands Zandgebied meer bedrijven met een melkveestapel van 40 tot 60 koeien, en minder bedrijven met meer dan 60 koeien.

Op ongeveer 40% van de melkveebedrijven in Losser-Noord worden varkens gehouden. In bijna alle gevallen zijn dit vleesvarkens. Van het totaal vleesvarkens in het gebied wordt de helft op de melkveebedrijven gehouden. Op de kleinere melkveebedrijven worden vaker varkens gehouden dan op de grotere. De gemiddelde omvang van de varkensstapel op de melkveebedrijven bedraagt circa 150 stuks.

Door het huidige ammoniakbeleid hebben de bedrijven weinig of geen mogelijkheden de varkenshouderij uit te breiden, of het bedrijf richting varkenshouderij te specialiseren. Dat geldt uiteraard niet alleen voor de melkveebedrijven, maar ook voor andere bedrijven met varkens.

3.8 Andere bedrijven

In totaal zijn er naast de melkveebedrijven nog 26 bedrijven (31%) in Losser-Noord met een omvang van meer dan 20 nge. Bijna de helft van deze bedrijven behoort tot de overige graasdierbedrijven. Daarnaast zijn er onder andere nog een aantal intensieve-veehouderij- en tuinbouwbedrijven. In totaal hebben deze 26 bedrijven een vijfde van de totale oppervlakte cultuurgrond in Losser-Noord in gebruik, en zijn ze goed voor 30% van de agrarische werkgelegenheid (in de primaire land- en tuinbouw) in het gebied.

De omvang van de bedrijven is over het algemeen beperkt: nog geen kwart heeft een omvang van meer dan 70 nge. De tuinbouwbedrijven - waaronder drie glastuinbouwbedrijven - zijn gemiddeld veel groter in omvang dan de overige bedrijven.

4. INKOMENSITUATIE

4.1 Inleiding

De inkomenspositie van de landbouwbedrijven wordt weergegeven met het kengetal "gezinsinkomen uit bedrijf". Dit is de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico, of korter: de vergoeding die resteert voor de eigen arbeid en eigen vermogen. In het gezinsinkomen uit bedrijf zit geen inkomen uit niet-agrarische activiteiten.

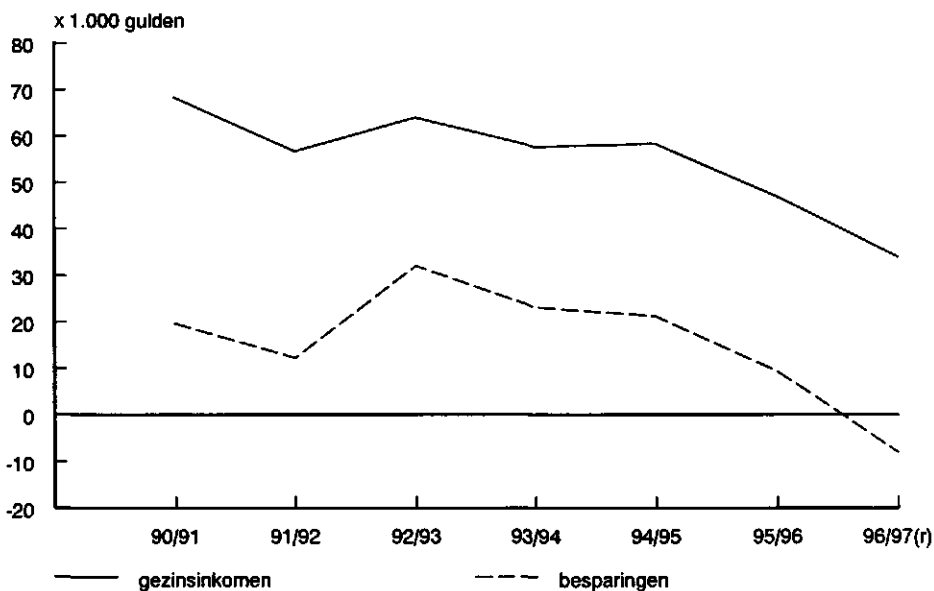
Van de landbouwbedrijven in Losser-Noord zijn geen inkomensgegevens beschikbaar. De inkomenspositie van de bedrijven in dit gebied is daarom geraamd met behulp van de gegevens van het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO. Hierin zitten circa 1.100 landbouwbedrijven die via een steekproef uit de Landbouwtelling zijn geselecteerd. In de raming van de inkomenspositie in Losser-Noord is de tuinbouw buiten beschouwing gelaten. Een aantal van vier tuinbouwbedrijven (waarvan drie glastuinbouwbedrijven) is te klein om een raming te maken.

De economische betekenis van de landbouw in Losser-Noord wordt in hoofdzaak bepaald door de melkveehouderij. Deze tak staat daarom centraal in dit hoofdstuk. In een aparte paragraaf (4.2) wordt de ontwikkeling van het inkomen op de melkveebedrijven in Nederland en in verschillende delen van het land behandeld, als achtergrond voor de beoordeling van de inkomenspositie van de melkveebedrijven in Losser-Noord.

4.2 Ontwikkelingen in Nederland

In figuur 4.1 is de ontwikkeling van het gezinsinkomen uit bedrijf op de Nederlandse melkveebedrijven vanaf 1990/91 uitgezet. Tussen 1990/91 en 1995/96 is het inkomen met 30% gedaald: van f 68.000,- tot f 47.000,- per ondernemer. De raming van het inkomen in 1996/97 van f 34.000,-, betekent wederom een forse daling van het inkomen.

De inkomensdaling is het gevolg van een stijging van de kosten en een daling van de opbrengsten. Vanaf 1992/93 is de melkprijs geleidelijk gedaald. Inclusief de voorziene afname van de melkprijs voor 1996/97, bedraagt de afname tussen 1992/93 en 1996/97 circa 8%. Ter indicatie kan worden aangehouden dat elk procent melkprijzdaling gemiddeld leidt tot een inkomensdaling van een kleine f 2.000,- per ondernemer. Een andere oorzaak van de afgenomen opbrengsten is de sterke daling van de omzet en aanwas in de meest recente jaren door de lagere rundveeprijzen als gevolg van de BSE-affaire. Aan de kostenkant stegen met name de kosten van het melkquotum. Tussen 1990/91 en

*Figuur 4.1 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer en besparingen per bedrijf op Nederlandse melkveebedrijven
(r) = raming*

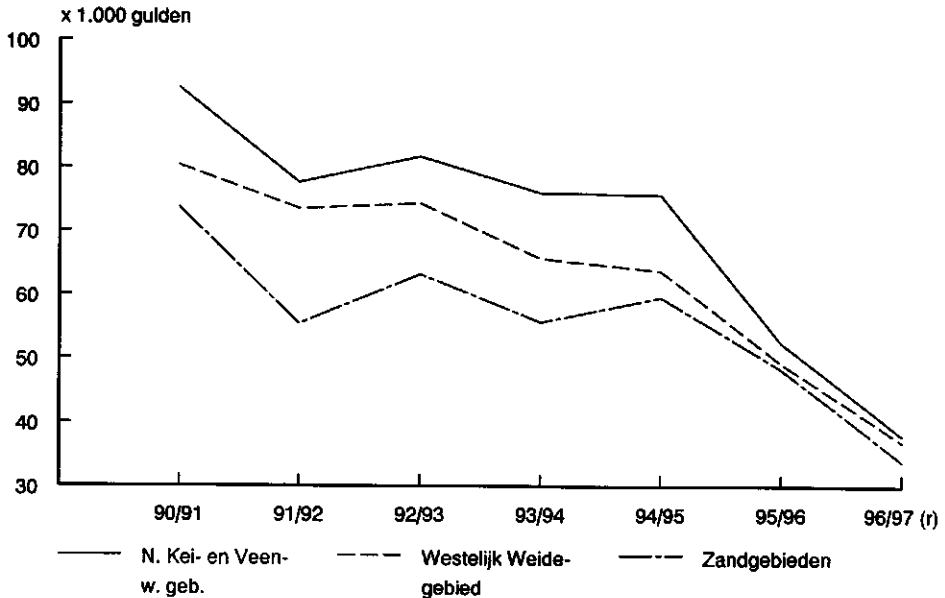
1995/96 stegen de quotumkosten van f 3,50 tot f 8,50 per 100 kg geproduceerde melk. De quotumkosten vormen daarmee een substantieel deel van de kostprijs van melk (in 1995/96 circa 9%).

In figuur 4.1 is ook het verloop van de besparingen op het gemiddelde Nederlandse melkveebedrijf uitgezet. Dit kengetal geeft inzicht in de vermogensvorming en continuïteit. Het dalende inkomen weerspiegelt zich in de besparingen. In 1995/96 waren de besparingen gedaald tot gemiddeld f 9.000,- per bedrijf. Voor 1996/97 wordt een ontsparing voorzien van gemiddeld f 8.000,- per bedrijf, een uitzonderlijke situatie voor de melkveehouderij. Het gemiddelde besparingsniveau van de laatste jaren - tussen 1990/91 en 1995/96 gemiddeld f 20.000,- per bedrijf - geeft overigens nog geen aanleiding tot grote zorgen voor de continuïteit van het gemiddelde melkveebedrijf.

In figuur 4.2 is de ontwikkeling van het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer voor de wat grotere bedrijven (meer dan 40 nge) in drie gebieden weergegeven. In het Noordelijk Klei- en Veenweidegebied is tussen 1990/91 en 1995/96 het gezinsinkomen met 43% gedaald, in het Westelijk Weidegebied met 39% en in het Zandgebied met 34%. Het inkomen ligt in elk jaar in het Zandgebied onder dat in beide andere gebieden, maar in de laatste twee jaar zijn de verschillen klein.

De verschillen in inkomen tussen de regio's zijn betrekkelijk gering in verhouding tot de verschillen tussen de afzonderlijke bedrijven. In 1995/96 ver-

dienden de 20% bedrijven met het laagste inkomen gemiddeld f 4.000,- per ondernemer, en de 20% bedrijven met het hoogste inkomen gemiddeld f 110.000,- per ondernemer.

Figuur 4.2 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer naar jaar en gebied

4.3 Losser-Noord

Melkveebedrijven

Het gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer wordt op de melkveebedrijven in Losser-Noord voor 1995/96 geraamd op f 42.000,-. Dit is vergelijkbaar met het gemiddeld inkomen op de melkveebedrijven in Losser-Zuid, ondanks de gemiddeld grotere omvang van de bedrijven in Losser-Noord. Oorzaken zijn het gemiddeld groter aantal ondernemers per bedrijf in Losser-Noord, en het rekenen met een iets hogere melkprijs in Losser-Zuid. Het gezinsinkomen per bedrijf wordt voor 1995/96 in Losser-Noord geraamd op f 62.000,- en in Losser-Zuid op f 58.000,-. Het gezinsinkomen per gezinsarbeidskracht wordt in Losser-Noord voor 1995/96 geraamd op f 34.000,-.

De ontwikkeling van het gezinsinkomen op de melkveebedrijven in Losser-Noord zal vergelijkbaar zijn met de ontwikkelingen die in de voorgaande paragraaf zijn geschetst voor de Nederlandse melkveebedrijven, en voor de melkveebedrijven in verschillende delen van het land. Er zijn immers geen duidelijke signalen die in een andere richting wijzen. Dat houdt onder andere in

een sterke inkomensdaling van 1994/95 op 1995/96, en naar verwachting wederom een forse achteruitgang van het inkomen in 1996/97.

Enkele kanttekeningen bij het geraamde inkomen voor Losser-Noord hebben betrekking op de verschillen in inkomen tussen de afzonderlijke bedrijven, en de verhouding tussen eigen en vreemd vermogen. In de vorige paragraaf is gewezen op de grote verschillen in inkomen tussen de afzonderlijke bedrijven, wat ongetwijfeld ook voor Losser-Noord zal gelden. De hoogte van het inkomen is onder meer afhankelijk van de verhouding tussen het eigen en vreemd vermogen. Hoe hoger het eigen vermogen, des te hoger is het inkomen. Het zou kunnen zijn dat in Losser-Noord meer met eigen vermogen is gefinancierd dan elders, wat dan ook tot een hoger inkomen leidt.

Overige bedrijven

Het gezinsinkomen per bedrijf op de overige bedrijven (groter dan 20 nge) in Losser-Noord wordt voor 1995/96 geraamd op f 20.000,- à f 25.000,-. Omdat het gemiddeld aantal ondernemers per bedrijf ongeveer één bedraagt, is het gemiddeld inkomen per ondernemer gelijk aan het gemiddeld inkomen per bedrijf. Het gemiddeld inkomen per gezinsarbeidskracht wordt geraamd op f 15.000,- à f 20.000,-.

Economische betekenis

Om de economische betekenis van de landbouw in Losser-Noord weer te geven, kan het kengetal netto toegevoegde waarde worden gebruikt. De netto toegevoegde waarde is de vergoeding voor de inzet van arbeid en kapitaal, ongeacht of die door de ondernemer, zijn gezinsleden of door derden wordt verschaft, of anders gezegd: het totale bedrag dat beschikbaar is voor de beloning van de productiefactoren in de landbouw. De netto toegevoegde waarde van de landbouw kan onder meer worden gebruikt ter vergelijking met die van andere economische sectoren.

De totale netto toegevoegde waarde van de landbouw in Losser-Noord (exclusief tuinbouw) wordt voor 1995/96 geraamd op 7 à 8 miljoen gulden. Daarvan komt ruwweg 80% voor rekening van de melkveehouderij.

De ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde van de rundveehouderij in Nederland kan dienen als een indicatie voor de ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde van de landbouw in Losser-Noord. De netto toegevoegde waarde van de Nederlandse rundveehouderij is tussen 1993/94 en 1995/96 met circa een vijfde afgenomen.

5. TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING

5.1 Inleiding

Het doel van de schets van de toekomstige ontwikkeling van de landbouw is vooral meer inzicht te geven in de toekomstige vraag en aanbod van grond. Om dat helder te krijgen, worden de claims op landbouwgrond voor niet-agrarische doeleinden buiten beschouwing gelaten. Deze toekomstschets moet dan ook niet worden gezien als een prognose van de meest waarschijnlijke ontwikkeling van de landbouw, maar wel als een toekomstbeeld van de landbouw waartegen de niet-agrarische claims kunnen worden afgezet en beoordeeld.

De ontwikkeling van de landbouw is tot uitdrukking gebracht in de ontwikkeling van het aantal bedrijven en het areaal cultuurgrond. Aan de melkveehouderij wordt als veruit de grootste grondgebruiker apart aandacht besteed.

Eerst wordt ingegaan op de aanpak en uitgangspunten, daarna volgen de uitkomsten en het hoofdstuk wordt afgesloten met de belangrijkste conclusie.

5.2 Aanpak en uitgangspunten

Tijdshorizon

De mogelijke toekomstige ontwikkeling van de landbouw in Losser-Noord wordt gezien over een periode van tien jaar, van 1995 tot 2005. Het uitgangsjaar is gelijk aan het jaar dat gebruikt is voor de beschrijving van de huidige situatie.

Ontwikkeling aantal bedrijven

De raming van het aantal bedrijven is gebaseerd op de leeftijd van het bedrijfshoofd en de opvolgingssituatie. Verondersteld is dat bedrijven met een ouder bedrijfshoofd zonder opvolger worden opgeheven, en dat de overige bedrijven worden voortgezet.

Er is geen rekening gehouden met verplaatsingen van bedrijven uit het gebied en met bedrijfsverplaatsingen naar het gebied, en ook niet met bedrijven die van type veranderen. Tot slot is het onderscheid tussen bedrijven groter en kleiner dan 20 nge losgelaten: alle bedrijven zijn in de berekeningen betrokken.

Ontwikkeling areaal cultuurgrond

In de periode 1990-1995 is de oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij de geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven in Losser-Noord gestegen. Voor de periode 1995-2005 wordt ervan uitgegaan dat de oppervlakte cultuurgrond gelijk zal blijven (dus onttrekking voor niet-agrarische doeleinden wordt buiten beschouwing gelaten).

Om een verdeling te kunnen maken van het areaal cultuurgrond over de melkveebedrijven en de overige bedrijven zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd. De niet-melkveebedrijven die worden gecontinueerd, behouden hun huidige oppervlakte. De oppervlakte van deze bedrijven is gesommeerd en vervolgens afgetrokken van de totale oppervlakte cultuurgrond. Verondersteld is dat de resterende oppervlakte ten goede komt aan de melkveebedrijven.

Ontwikkeling melkquotum en melkproductie

Voor de melkveehouderij is ervan uitgegaan dat de melkquotering in de prognoseperiode blijft bestaan, en dat de omvang van het melkquotum in het gebied gelijk blijft. Verder wordt verondersteld dat de melkproductie per koe in tien jaar tijd stijgt met 10%. Ter vergelijking: op de Nederlandse melkveebedrijven is de melkproductie per koe tussen 1990 en 1995 met ruim 6% gestegen, ofwel met gemiddeld 1,3% per jaar. Tot slot wordt ervan uitgegaan dat de gehele melkveestapel wordt gehouden op de melkveebedrijven. In 1995 was dat overigens bijna al het geval.

5.3 Uitkomsten

Alle bedrijven

In de periode 1995-2005 wordt een afname van het aantal bedrijven in Losser-Noord geraamd van een vijfde, ofwel 2% per jaar (tabel 5.1). Dat is dus duidelijk in tegenstelling met de afgelopen vijf jaar, waarin het aantal bedrijven zelf iets is toegenomen. De afname van het aantal bedrijven loopt uiteen van circa 15% voor de melkveebedrijven tot circa een kwart voor de overige bedrijven.

Tabel 5.1 Raming ontwikkeling aantal bedrijven, areaal cultuurgrond en oppervlakte per bedrijf in Losser-Noord tussen 1995 en 2005

Kengetal	1995	2005	Indexcijfer 1995=100
Aantal bedrijven	142	112	79
Ha cultuurgrond	2.290	2.290	100
Ha per bedrijf	16,1	20,4	127

Een van de uitgangspunten is dat de oppervlakte cultuurgrond niet verandert. Anders gezegd: het areaal cultuurgrond dat betrokken is bij de opheffing van bedrijven - 300 ha - blijft in de landbouw. De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per bedrijf neemt dan ook behoorlijk toe: van 16,1 tot 20,4 ha. Doordat verondersteld is dat de melkveebedrijven die worden voortgezet, de grond van de opgeheven bedrijven overnemen, stijgt de gemiddelde oppervlakte van de melkveebedrijven vrij sterk: van 24 tot 31 ha.

Melkveehouderij

Een gelijkblijvend melkquotum en een stijging van de melkproductie per koe, leiden ertoe dat het aantal melkkoeien met 9% daalt (tabel 5.2). In de periode 1990-1995 is het aantal melkkoeien nog gestegen. Het aantal melkkoeien per ha cultuurgrond op de melkveebedrijven neemt vrij sterk af: van 1,7 tot 1,4. Dit is enerzijds het gevolg van de vermindering van het aantal melkkoeien en anderzijds het gevolg van de toename van de oppervlakte cultuurgrond op de melkveebedrijven.

Momenteel worden op de melkveebedrijven in het gebied ongeveer 0,9 stuks jongvee per melkkoe aangehouden. Ervan uitgaand dat deze verhouding op het huidige peil blijft, kan de melkveebezetting - uitgedrukt in gve melkvee (melkkoeien en jongvee) per ha cultuurgrond - worden uitgerekend. Het aantal gve melkvee per ha ligt nu op 2,2 en daalt naar 1,9 gve melkvee per ha. Een veebezetting van circa 2,0 gve per ha is een niveau dat gelet op het mest- en milieubeleid aantrekkelijk is. Dan is er overigens geen of weinig ruimte meer is voor bijvoorbeeld vleesvee. Overigens is een veebezetting van 2,0 gve per ha geen eis die gesteld wordt vanuit het beleid, en het is ook geen garantie dat de verliesnormen kunnen worden gehaald. Of aan de normen zal kunnen worden voldaan, hangt mede af van de zwaarte van de normen en van de individuele ondernemerskwaliteiten.

Tabel 5.2 Raming ontwikkeling aantal melkkoeien en veebezetting per ha in Losser-Noord tussen 1995 en 2005

Kengetal	1995	2005	Indexcijfer 1995=100
Aantal melkkoeien	2.610	2.370	91
Melkkoeien per ha	1,7	1,4	82

5.4 Conclusie

Zoals gezegd, is de onttrekking van landbouwgrond voor niet-agrarische activiteiten buiten beschouwing gelaten. De belangrijkste niet-agrarische claim is die van natuur. De natuurclaims zijn met name geconcentreerd op de stuwwal van Oldenzaal en langs de Dinkel. In het concept voorontwerp begrenz-

genplan voor de stuwwal en het bestaande beheersplan voor het Dinkeldal is in totaal een oppervlakte van ongeveer 560 ha opgenomen als reservaat- en natuurontwikkelingsgebied. Daarnaast is er in het beheersplan voor het Dinkeldal bijna 300 ha beheersgebied voorzien. Deze oppervlakten gelden voor het hele landinrichtingsgebied Losser. Voor het Dinkeldalgebied gaat overigens een gebiedscommissie een plan opstellen voor de inrichting van het gebied. Daarbij wordt opnieuw naar de oppervlakte voor natuur gekeken. Over de totale omvang van de beheersgebieden in het studiegebied is nog niets te zeggen. Voor Twente is gekozen voor de zogenaamde "ruime-jasbenadering", dat wil zeggen dat er binnen Twente verschillende zoekgebieden (waaronder een deel van het studiegebied) zijn waarbinnen de beheersgebieden kunnen worden gerealiseerd.

Op basis van de huidige stand van zaken wordt de natuurclaim in Losser-Noord geschat op ongeveer 300 ha, bijna 10% van de totale oppervlakte van het gebied. De grond die vrijkomt bij opheffing van bedrijven wordt over een periode van tien jaar geraamd op circa 300 ha. Deze hoeveelheid is te gering om enerzijds ruimte te bieden aan agrarische ondernemers die hun bedrijf willen ontwikkelen, en anderzijds de plannen voor natuurontwikkeling te realiseren.

6. VISIE VAN DE LANDBOUWERS

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk is de visie vanuit de landbouw op de landinrichting Losser-Noord verwoord. Hiervoor zijn in februari 1997 zes agrariërs geïnterviewd. Ze zijn onder meer gekozen op basis van hun kennis over de landbouw in het gebied. Bij de selectie van de te interviewen agrariërs is er verder voor gezorgd dat ze verspreid over het gebied wonen. De namen van de te interviewen agrariërs zijn aangeleverd door de Stichting Agrarisch Welzijn Losser (STAWEL). Achteraf bleek dat de bedrijven van de geïnterviewden in vergelijking met de gemiddelde bedrijfsomvang in het gebied vrij groot zijn.

De interviews zijn gehouden in de vorm van open vraaggesprekken, dat wil zeggen: de geïnterviewden konden in eigen bewoordingen uitdrukken hoe ze zelf en meer algemeen hoe de landbouwers in het gebied denken over de onderwerpen die de interviewer naar voren bracht. De volgende onderwerpen zijn besproken: betekenis van de landinrichting, ontwikkelingen in de landbouw, natuurontwikkeling en de interesse voor natuurbeheer en recreatie. Voordat verslag wordt gedaan van deze onderdelen, worden eerst enkele kenmerken van de bedrijven van de geïnterviewden behandeld (paragraaf 6.3). Voor een beter begrip van de visie van de geïnterviewden wordt in paragraaf 6.2 ingegaan op enkele kenmerken van het gebied en enkele aspecten van het landinrichtingsproject. Ter illustratie zijn in de tekst letterlijke uitspraken van de geïnterviewden opgenomen. Deze zijn cursief en tussen aanhalingstekens weergegeven.

6.2 Achtergronden

Het doel van de landinrichting in Losser voor de landbouw vormt het behoud en ontwikkelen van een duurzame en concurrerende rundveehouderij onder meer door kavelconcentratie en het verbeteren van de detailontwatering (LNV/LD, 1993). Voor natuur is het doel de realisering van de Ecologische Hoofdstructuur. In heel Losser (Losser-Noord en Losser-Zuid) is een oppervlakte van ongeveer 860 ha beheers-, reservats- en natuurontwikkelingsgebied gereserveerd. Deze gebieden zullen in hoofdzaak op de stuwwal en langs de Dinkel komen te liggen. In paragraaf 5.4 is iets dieper ingegaan op de natuurclaims.

Kenmerkend voor het landschap in Losser-Noord is de van west naar oost lopende reeks: stuwwal - stuwwalflank - Dinkeldal. Op de stuwwal liggen veel bossen die dit deel een besloten karakter geven. Door de afwisseling van cultuurgronden met bossen en het voorkomen van houtwallen en -singels is dit

gebied kleinschalig en onregelmatig van karakter. Het reliëf speelt een belangrijke rol in het landschapsbeeld van de stuwwalflank, met name tussen De Lutte en Beuningen. Het dal van de Dinkel is een kleinschalig en overwegend besloten strook, waarin het slingerende riviertje de structuur bepaalt. Oostelijk van de Dinkel liggen wat grotere aaneengesloten bossen (het Lutterzand). Het noordoostelijk deel (Beuninger Binnen- en Achterveld) is een wat grootschaliger open en vlak landbouwgebied. Dit heeft deel uitgemaakt van een vroegere ruilverkaveling. Het is in de landinrichting opgenomen, omdat het voornamelijk bestaat uit veldkavels die in hoofdzaak in gebruik zijn bij bedrijven in het oorspronkelijke landinrichtingsgebied. Door de landschappelijke verscheidenheid is het landinrichtingsgebied aantrekkelijk voor zowel dag- als verblijfsrecreatie. De verblijfsrecreatie is geconcentreerd in het Lutterzand.

6.3 Bedrijfskenmerken

Type bedrijf

De zes geïnterviewden hebben alle een melkveebedrijf, met een melkveestapel die varieert tussen de 40 en 80 melkkoeien. Gemiddeld bedraagt het aantal melkkoeien op deze bedrijven bijna 60, wat een stuk boven het gemiddelde van het gebied ligt. Het aantal melkkoeien per ha op de bedrijven van de geïnterviewden is ongeveer gelijk aan het gebiedsgemiddelde. Vier van de zes bedrijven zijn vrijwel volledig gespecialiseerd op de melkveehouderij; op de overige twee bedrijven worden naast de melkkoeien, vleesvarkens gehouden. De leeftijd van de geïnterviewden ligt globaal tussen 30 en 45 jaar. Vrijwel alle bedrijven worden in maatschap uitgeoefend: met de ouders of met de partner.

Inrichting bedrijf

Vrijwel alle geïnterviewden vinden dat hun bedrijf slecht verkaveld is. Het belangrijkste knelpunt is de te kleine huiskavel. Zo zijn er een aantal bedrijven die niet meer dan 30 à 40% van de cultuurgrond bij huis hebben liggen. Enkele geïnterviewden gaven zelf spontaan aan wat zij onder een huiskavel verstaan: "*Huiskavelgrond is grond die bereikbaar is voor de melkkoeien.*" Zij vinden grond die aan de overkant van een (drukke) straat ligt geen huiskavelgrond. De overige gronden (veldkavels) van de meeste bedrijven liggen verspreid over meerdere kavels. Het grootste aantal veldkavels bedraagt negen en de grootste afstand tot een veldkavel bedraagt zeven km. Een enkeling noemde voorts de onregelmatige kavelvormen ("*allemaal krom en rond*") en te kleine percelen als knelpunten in de verkaveling.

De geïnterviewden beoordelen de waterbeheersing op hun bedrijf van redelijk tot goed. Hier en daar is wel een knelpunt doordat bijvoorbeeld het slootonderhoud door eigenaars van aanliggende percelen onvoldoende is. De overstromingen van de Dinkel vormen uiteraard wel een groot knelpunt voor bedrijven met "*Dinkeldalgrond*".

Het merendeel van de geïnterviewden is tevreden over de ontsluiting van het bedrijf en de grond. De overigen vinden de ontsluiting slecht. Knelpunten zijn de kavels die aan een onverharde weg liggen, slecht onderhouden onverharde wegen, en een te smalle B-weg. De zandwegen in bijvoorbeeld het Lutzerand moeten door de boeren zelf onderhouden worden (onder andere bomen snoeien en de weg vlak maken), en een onverharde (zand)weg betekent extra transporttijd. Overigens gaf ook iemand aan dat hij er geen probleem mee heeft dat een veldkavel aan een zandweg ligt, omdat die weg breed genoeg is en minder druk dan een verharde weg.

6.4 Landinrichting

Meningen

Algemeen zijn de geïnterviewden van mening dat de agrariërs in het gebied wel positief ten opzichte van de landinrichting staan. De een drukt dat als volgt uit: *"Ik denk wel dat ze er allemaal vrij positief tegenover staan."* Een ander draait het min of meer om: *"Ik denk niet dat er zo heel veel absoluut tegen zijn."*

Die positieve houding heeft met name te maken met de mogelijkheden voor de verbetering van de verkaveling: *"De geluiden die er komen van de landinrichting, dat die toch een procent of zestig als huiskavel krijgen, ja dat spreekt iedereen wel aan."*

Maar er zijn ook een aantal nuanceringen aangebracht, die te maken hebben met de natuurclaims, de tijdsduur van de landinrichting en het verschil tussen de jongere en oudere generatie boeren. Het merendeel van de geïnterviewden wees op de plannen voor natuurontwikkeling in het gebied, die een behoorlijke wissel trekken op het areaal cultuurgrond: *"Over het algemeen komt steeds naar voren dat men denkt dat natuur veel te veel kan claimen en mag claimen, dat er voor de landbouw zeer weinig overblijft."* Het gaat hierbij met name om het zuidwestelijk deel van het gebied rond de Tankenberg, de Paaschberg en de Hakenberg, ofwel de stuwwal van Oldenzaal. Een geïnterviewde betrok bij de natuurplannen het tijdsaspect. De aanvraag voor landinrichting is ongeveer acht jaar geleden vanuit de landbouw gedaan. De aanvankelijke aarzeling bij het bestuur van de landbouworganisatie om tot een aanvraag over te gaan, werd onder andere weggenomen doordat de gedeputeerde hen voorhield dat de natuurontwikkeling ook zonder landinrichting door zou gaan. De geïnterviewde:

"Toentertijd was de natuurontwikkeling nog niet zo groot als ze nu voorstellen; De overheid komt iedere keer met nieuwe rapporten weer naar voren, en dan komen er meer natuurclaims bij. In het begin waren de boeren er wel enthousiast over (de landinrichting), ik denk nog wel wat, maar toch ook dat sommige boeren, ja toch wel, een beetje benauwd gevoel krijgen door de landinrichting."

Verder is nog gewezen op het verschil in houding tussen jongere en oudere boeren: *"De ouderen staan er, denk ik, moeilijker tegenover dan iemand van 20 of 25 jaar. Ik denk dat die er wat makkelijker over denken."* Voor de oudere generatie speelt wellicht mee dat velen het einde van de landinrichting misschien niet meer zullen meemaken. Hoewel deze verklaring enigszins lachend is geopperd, duidt dat op de verwachting dat de landinrichting een zaak van de lange adem is.

Beoordeling verkaveling

Knelpunten in de verkaveling van de landbouwbedrijven in het gebied zijn volgens de geïnterviewden: te weinig huiskavelgrond, grond op verschillende plekken (versnipperd), onregelmatige kavelvormen en te kleine percelen. Dit is de algemene indruk die de geïnterviewden hebben van de verkaveling in het gebied. Uiteraard zijn er ook bedrijven met een goede verkaveling, die bijvoorbeeld alle grond bij de bedrijfsgebouwen hebben liggen. In sommige delen is er geen of weinig ruimte om de huiskavel te vergroten, omdat de bedrijven te dicht bij elkaar liggen. Bedrijfsverplaatsing kan die ruimte scheppen. De onregelmatige kavelvormen betekenen extra bewerkingskosten, en bemoeilijken het werken met grotere machines. Vanuit milieuoogpunt zijn onregelmatige kavelvormen ook onvoordelig, omdat enige overlap bij bijvoorbeeld het zodebemesten onvermijdelijk is. De nadelige gevolgen van veel houtwallen (schaduwwerking en loof) treden vooral naar voren in combinatie met kleine kavels. Een geïnterviewde drukte dat als volgt uit:

"De lengte van de bomen valt eigenlijk van het perceel af; De grootte van de kavels zit aan de buitenkant, daar ligt de meeste grond."

In de landinrichting zou het volgens de geïnterviewden mogelijk moeten zijn houtwallen te verplaatsen om kaververgroting mogelijk te maken. Bij de oppervlakte en de vorm van de kavels is aangetekend dat die vaak bepaald worden door bossen, houtwallen, wegen en waterlopen. Dat zijn elementen van het landschap in het gebied, een landschap dat gewaardeerd wordt door de boeren. Ze wensen dat te behouden, maar er moet ook speelruimte zijn om verbeteringen in de verkaveling mogelijk te maken.

Beoordeling waterbeheersing

De waterbeheersing in het gebied wordt door de geïnterviewden over het algemeen als redelijk goed beoordeeld, met uitzondering van het Dinkeldal. De steeds vaker buiten zijn oevers tredende Dinkel bezorgt de boeren veel overlast. In het voorjaar is door de werkgroep "Dinkeldalboeren" een inventarisatie afgerond naar de landbouwkundige bedrijfssituatie in het Dinkeldal. In het gebied tussen Glane en het verdeelwerk (ongeveer vier km ten noordoosten van De Lutte) ligt 500 ha aan weerszijden van de Dinkel waarvoor de Bergboerenregeling geldt (een vergoeding van de EU van f 180,- per ha per jaar voor natuurlijke handicaps). Binnen dit gebied is een oppervlakte van 375 ha aangewezen waarop een interim schaderegeling van toepassing is (f 320,- per

ha per jaar voor de periode 1996-2000). Deze 375 ha is in gebruik bij ongeveer 60 boeren. In totaal hebben deze boeren circa 1.500 ha grond in gebruik. Een geïnterviewde schat dat in Losser-Noord circa tien boeren een behoorlijk deel van de huiskavel in het Dinkeldal hebben liggen.

In het gebied van de stuwwal heeft de landbouw plaatselijk te kampen met wateroverlast, vooral in die gedeelten waar landbouwgronden aan natuurgebieden grenzen. Er zijn echter ook lager gelegen percelen gedraineerd.

Enkele geïnterviewden zijn ingegaan op het "Onderhouds- en Beheersplan" ("Bekenplan De Lutte") van het waterschap. Binnen de landbouw was er geen draagvlak voor het plan. Vooral de aanleg van beplantingen aan weerszijden van de beken stuitte op kritiek van de landbouw. De uitvoering van het plan is weliswaar vrijwillig, maar de boeren ervaren dat niet als zodanig. Ze zien het toch als aan bedreiging, vooral als het in landinrichtingsverband wordt uitgevoerd.

Beoordeling ontsluiting

Het grootste deel van het gebied is volgens de geïnterviewden redelijk goed ontsloten. Echter, in het Lutterzand en plaatselijk op de stuwwal liggen er knelpunten. De Lutterzandweg is de nabij de Kribbenbrug te smal voor het landbouwverkeer, zoals toeleveranciers en loonwerkers. Het komt ook voor dat de weg wordt afgesloten door een overstroming van de Dinkel. Plaatselijk op de stuwwal en in het Lutterzand liggen onverharde wegen of slecht onderhouden wegen, die extra kosten opleveren door langere transporttijden. De zandwegen in het Lutterzand zijn in onderhoud bij de boeren.

Knelpunten bij het ruilen

De belangrijkste factoren die het ruilen volgens de geïnterviewden kunnen bemoeilijken, hangen samen met de natuurclaims, de diversiteit aan grondgebruikers respectievelijk grondeigenaren en daarmee de diversiteit aan belangen, en de ruimtelijke opbouw van het gebied.

De natuurclaims betekenen in de eerste plaats dat er minder grond voor de landbouw overblijft, en dat er dus ook minder speelruimte is bij het verkavelen. Hiermee nauw verband houdt de rol van natuurorganisaties zoals Natuurmonumenten. Volgens enkele geïnterviewden laten deze organisaties eenmaal verworven landbouwgronden niet of nauwelijks meer los. Als voorbeeld zijn kavelruilen genoemd waarin naast boeren ook natuurorganisaties betrokken zijn. Die verlopen moeizaam, omdat de natuurorganisaties (bijna) niet bereid zijn gronden te ruilen en omdat ze een ambtelijke werkwijze hebben. Ook de rol van Bureau Beheer Landbouwgronden is ter sprake gekomen. De geïnterviewden vinden dat BBL zich moet beperken tot het aankopen van complete bedrijven, en niet losse percelen moet aankopen. Het kopen van complete bedrijven is mede door de hoge grondprijzen in het gebied voor individuele boeren niet interessant. Zij zijn veel meer geïnteresseerd in losse percelen grond. De hoge grondprijs op zich is ook een knelpunt bij het ruilproces. De vele, verschillende kopers op de grondmarkt - zoals boeren, Natuurmonumenten, BBL

en particulierien - hebben geleid tot prijzen voor landbouwgrond in de buurt van de acht gulden per m². Ook voor minder goede landbouwgronden in het bijvoorbeeld het Lutterzand ligt de grondprijs hier niet veel onder.

Het particulier grondbezit en het landgoederenbezit zouden volgens enkele geïnterviewden ook problemen kunnen opleveren. Wellicht zien de landgoedeigenaren weinig nut in de landinrichting, omdat ze over het algemeen de gronden aaneengesloten hebben liggen. Meer in het algemeen vormt het verschil in exploitatievorm - pacht of eigendom van de grond - een knelpunt bij het ruilproces. De particuliere grondbezitters zullen weinig baat hebben bij landinrichting, en het is dan ook de vraag of zij zullen meewerken.

De ruimtelijke opbouw als knelpunt in het ruilproces heeft betrekking op de ligging van de agrarische bedrijven en het landschappelijke karakter van het gebied. Op sommige plekken is een vergroting van de huiskavel niet mogelijk, omdat de bedrijven te dicht bij elkaar liggen. De aanwezigheid van houtwallen en bosjes zal op diverse plekken de verbetering van de verkaveling voor de landbouw bemoeilijken.

6.5 Landbouw

Het eigen bedrijf

De geïnterviewden hebben in vergelijking met de gemiddelde bedrijfsomvang in het gebied vrij grote bedrijven. Enkele geïnterviewden houden naast het melkvee, vleesvarkens. De geïnterviewden zijn allemaal vrij jong, zodat bedrijfsopvolging nu nog niet speelt. Enkele geïnterviewden met een wat minder groot bedrijf zijn van mening dat het bedrijf zal moeten worden uitgebreid, om op de langere duur ook te kunnen voortbestaan. De anderen zijn redelijk tevreden met de huidige bedrijfsomvang, wat niet wil zeggen dat ze geen verdere uitbreidingsplannen hebben. De uitbreiding waaraan de geïnterviewden denken, zijn in hoofdzaak vergroting in melkquotum en/of grond. Melkquotum is volop beschikbaar, maar de hoge prijs vormt een belemmering, met name nu de marges tussen opbrengsten en kosten in de melkveehouderij afnemen door een dalende melkprijs. De aankoop van grond is echter een veel groter knelpunt door de - in de ogen van de geïnterviewden - veel te hoge grondprijs. Mocht het al verantwoord zijn dergelijke dure grond aan te kopen, dan moet die grond wel dichtbij het bedrijf liggen. Een geïnterviewde acht het niet onwaarschijnlijk dat op den duur vanuit Brussel een maximum aan de veebezetting wordt gesteld van twee gve per ha. Bij de huidige veebezetting en uitbreiding van het melkquotum, houdt het automatisch in dat ook areaal grond moet worden vergroot. Een andere geïnterviewde zei dat bij te hoge grondprijzen het aantrekkelijker is en blijft om bijvoorbeeld het jongvee elders in te scharen, de mest af te zetten, en maïs aan te kopen.

Het beeld dat de geïnterviewden hebben bij het "ideale" bedrijf voor de nabije toekomst wijkt niet sterk af van het huidige bedrijf: iemand met een gespecialiseerd melkveebedrijf wil dat zo laten, evenals iemand zijn gemengde bedrijf, gemengd wil laten. Het gewenste melkquotum varieert van circa 500

tot 800 duizend kg melk, bij een oppervlakte grond van circa 40 tot ruim 60 ha, en geëxploiteerd als een gezinsbedrijf. Door de toenemende automatisering denkt een geïnterviewde dat een gespecialiseerd melkveebedrijf met een melkquotum van 800 duizend kg rondgezet kan worden door één man. Een geïnterviewde stelde dat het bedrijf in de eerste plaats een goede boterham opleveren moet. Dat is vooral afhankelijk van de ontwikkeling van de melkprijs en het management, en minder afhankelijk van de omvang van het melkquotum. Iemand omschreef het ideale bedrijf als volgt:

"Ik denk toch een bedrijf met 70 à 80% aan huiskavel. De laatste 20% toch op een afstand waar je met het melkvee vrij vlot komen kunt. Binnen de huiskavel niet teveel obstakels van hout en natuur."

Bedrijven in de streek

De geïnterviewden verwachten dat er in de toekomst een behoorlijk aantal bedrijven in het gebied zal stoppen, omdat de bedrijfsomvang (het melkquotum) van veel bedrijven (te) beperkt is, en/of omdat er geen opvolger is. Een knelpunt voor bedrijfsvergroting vormen de hoge melkquotum- en grondprijzen. Die hoge prijzen zouden voor een aantal boeren de aanleiding kunnen zijn grond en melk te verkopen. De perspectieven van melkveebedrijven met een niet zo groot melkquotum (om en nabij 200 duizend kg) worden als niet zo gunstig beoordeeld. Overigens kan het zittende bedrijfshoofd van een niet al te groot melkveebedrijf best nog een tijd vooruit, maar voor een potentiële opvolger zal de overname veelal niet mogelijk zijn. Het is ook heel goed denkbaar dat een wat ouder bedrijfshoofd stopt met melken, maar grond in gebruik houdt. Die grond kan hij bijvoorbeeld verhuren, gebruiken om maïs te verbouwen (in verband met de maïspremie), of gebruiken voor ander weidevee zoals vleesvee of schapen. Dat kan zo worden voortgezet door de volgende generatie. Dit is een ontwikkeling die volgens een geïnterviewde al langer plaatsvindt. Dit is een van de redenen van de lage grondmobiliteit, die een rem is op de landbouwkundige ontwikkelingen in het gebied.

Een geïnterviewde ziet veel bedrijven in het gebied verdwijnen. De blijvende bedrijven zullen uiteenlopend van opzet zijn. Heel globaal zal voor drie kwart van de bedrijven de landbouw de hoofdbron van bestaan zijn. Op de overige bedrijven zullen naast de landbouw, andere inkomstenbronnen zijn, zoals werken buitenshuis. De omvang van de bedrijven zal ook verschillend zijn. Er zullen bedrijven zijn die eigenlijk te klein zijn om ook op langere termijn te kunnen voortbestaan, maar die vooral uit liefde worden voortgezet (zie ook hiervoor). De te kleine bedrijven kunnen ook als hobbybedrijven worden voortgezet, naast een baan buitenshuis. Voor bedrijven die tussen groot en klein in zitten, zou een fusie met een soortgelijk bedrijf een mogelijkheid zijn om de bedrijfsgrootte in één klap fors uit te breiden. Behalve lagere kosten door schaalvergroting, biedt een fusie ook uit sociaal oogpunt voordelen.

Binnen het gebied verschillen de perspectieven voor de landbouw. Globaal is onderscheid gemaakt in twee delen: de omgeving van Beuningen en de omgeving van De Lutte (de stuwwal). De bedrijven in de omgeving van De

Lutte zijn volgens de geïnterviewden gemiddeld kleiner en slechter verkaveld dan de bedrijven in de omgeving van Beuningen. In de omgeving van De Lutte wordt meer gepacht (van onder andere landgoedeigenaren) dan in de omgeving van Beuningen. Verder liggen er in de omgeving van De Lutte meer bossen en natuurgebieden, en meer natuurclaims dan in de omgeving van Beuningen. Recent zijn twee pachters van Natuurmonumenten in het deelgebied De Lutte gestopt. Oorzaken zijn waarschijnlijk onder meer de minder goede productie-omstandigheden, en het ontbreken van mogelijkheden voor bedrijfsuitbreiding. Kortom de huidige positie en de toekomstperspectieven van de landbouw zien er voor de omgeving van Beuningen beter uit dan voor de omgeving van De Lutte.

In het onderdeel over de verkaveling is aangegeven dat voor verbetering van de verkaveling bedrijfsverplaatsing nodig is. De geïnterviewden zijn van mening dat er voldoende interesse is voor bedrijfsverplaatsing binnen het gebied of buiten het gebied. Een van de argumenten is dat er in de afgelopen jaren regelmatig bedrijven uit het gebied naar elders zijn verplaatst. Dat geldt niet alleen voor het gebied maar voor heel Noordoost-Twente. Geschat wordt dat er de laatste jaren circa één bedrijf per jaar uit het gebied is vertrokken.

Alternatieven

In alternatieve inkomensbronnen, zoals landschaps- en natuurbeheer, en recreatie zien de geïnterviewden weinig. Landschaps- en natuurbeheer in de vorm van beheersovereenkomsten biedt daarvan nog de meeste kansen. Op veel bedrijven is ruimte om voor een beperkt deel van de bedrijfsoppervlakte beheersovereenkomsten af te sluiten, en in de bedrijfsvoering verandert niet zo veel. De voorkeur gaat daarbij in eerste instantie uit naar gronden op afstand en landbouwkundig minder goede gronden. Er zijn nu al verschillende bedrijven die overeenkomsten hebben afgesloten. Enkele geïnterviewden plaatsten kritische kanttekeningen bij deze vorm van natuurbeheer. Iemand heeft bedenkingen over het resultaat voor de natuur. Iemand anders vindt dat je dan afhankelijk wordt van subsidies, terwijl die juist in de landbouw worden afgebouwd. Verder vreest hij dat op den duur ook de subsidiepot voor natuurbeheer zal worden verkleind:

"De landbouw profiteerde te veel van subsidies. De overheid wou dat terugdringen, de landbouw moest zelfstandig worden. En nu met het landschapsonderhoud, dat moet dan ook uit de subsidiepot komen. En als het eenmaal zover is, dan wordt erop geknepen, dan moet je het zelf bedrijven."

In recreatie zien de geïnterviewden weinig, omdat het een activiteit is die ver van het agrarisch bedrijf af staat. Het is activiteit die je moet liggen, en die je er niet zo even naast kunt doen. Verder moet de omgeving zich er voor lenen, en de markt is beperkt. Geschat wordt dat circa tien bedrijven (5 à 10%) een recreatietak naast het agrarisch bedrijf hebben, meestal in de vorm van een minicamping. In de toekomst zou wellicht een hele lichte groei van het aantal bedrijven met recreatie kunnen optreden.

De geïnterviewden zelf voelen over het algemeen weinig voor land- schaps- en natuurbeheer, en recreatie omdat ze er gewoon niet voor voelen, of omdat ze nu al hun handen vol hebben aan het bedrijf, of omdat het bedrijf groot genoeg is.

Over de interesse in nevenactiviteiten op het bedrijf is een discussie- avond geweest voor jonge agrariërs. Daaruit is volgens een geïnterviewde het volgende naar voren gekomen:

"De meeste jongeren willen toch de eerste tak versterken, dat wil zeggen in de landbouw bezig blijven. Een enkeling zit er wel bij tussen die zegt van nou natuurbeheer of landschapsonderhoud trekt me wel een beetje, of een tweede tak erbij van huifkarren- of fietsenverhuur, of als gids in de landbouw, nou van allerlei ideeën kwamen opzetten. Maar dan in heel kleinschalige zin, en dan meestal met de achtergrondgedachte van het imago van de landbouw versterken."

6.6 Overig

Verschillende geïnterviewden zijn ingegaan op de natuurplannen voor het gebied. Ze pleiten ervoor dat bij natuurontwikkeling rekening wordt ge- houden met de ideeën van de landbouwers en andere inwoners van het ge- bied. Er moet geen bepaald soort natuurontwikkeling van boven af - vanuit Den Haag of de provincie - worden doorgedrukt. Zo is geweest op de Schotse Hooglanders, en het verschralen van de grond door zwarte grond af te graven. Bij dit soort natuurontwikkeling worden vraagtekens gezet: *"Ze laten het zo liggen. Een koe per ha of zo, en laat maar groeien of verschralen, de zwarte grond er afhaken. Het is maar wat je mooi vindt."* Het Twentse landschap wordt, zoals het nu is met zijn afwisseling van landbouw en natuur, gewaar- deerd door de geïnterviewden. Het is een landschap dat door de inwoners van het gebied voor een belangrijk deel is vormgegeven. Enkele geïnterviewden geven aan dat er geen strikte scheiding moet komen tussen landbouw en na- tuur, dat de kenmerkende afwisseling in stand wordt gehouden. Kleine stuk- ken landbouwgrond ingesloten door natuurgebieden kunnen voor natuur in- gericht worden. Op andere plekken waar bedrijven tussen natuurgebieden lig- gen, moeten de bedrijven zich kunnen ontwikkelen tot bedrijven met een vol- doende omvang. De natuurgebieden moeten toegankelijk zijn voor de recre- anten.

Een ander aspect waar enkele geïnterviewden op wezen, is de grote re- creatiedruk in het Lutterzand. Met de bouw van een bungalowpark net buiten het gebied zal die druk nog groter worden. Ze zijn bang dat de draagkracht van het gebied over niet al te lange tijd overschreden gaat worden.

Verder is aandacht gevraagd voor de veiligheid van fietsende kinderen. Dat heeft te maken met het toenemend autoverkeer, onder andere door de groei van de recreatie in het gebied en het afschaffen van het schoolbusje, waardoor nu ouders kinderen van en naar school brengen. Verder geven fiets- paden die van de wegen zijn gescheiden door beplantingen, en het ontbreken van verlichting langs de weg een gevoel van onveiligheid.

7. SLOTBESCHOUWING

Positie van de landbouw

Het aantal bedrijven in Losser-Noord is in afgelopen jaren ongeveer op hetzelfde niveau gebleven. Dit wijkt af van het gebruikelijke beeld in de landbouw, dat een daling van het aantal bedrijven laat zien. Het zou beschouwd kunnen worden als indicatie van de gehechtheid aan de grond en het bedrijf (aan het familiebezit), van oudsher een kenmerk van de landbouw in Twente. Ook het voorkomen van veel vrij kleine bedrijven wijst hierop.

Hierdoor is de grondmobiliteit in het gebied laag, waar in de interviews ook op is gewezen. De lage grondmobiliteit enerzijds en de grote vraag naar grond (niet alleen vanuit de landbouw) anderzijds, verklaren de hoge grondprijzen in het gebied.

De melkveehouderij is de belangrijkste landbouwtak in Losser-Noord. De circa 60 melkveebedrijven in het gebied hebben ongeveer twee derde van het areaal cultuurgrond in gebruik, en realiseren ongeveer driekwart van de economische omvang van de landbouw (exclusief tuinbouw). De omvang van de melkveebedrijven is niet zo groot, circa 40% van de bedrijven heeft minder dan 40 melkkoeien, en een ongeveer even groot deel heeft 40 tot 60 melkkoeien. Afgaand op de omvang van de bedrijven is de animo voor bedrijfsopvolging opvallend groot. Op veel bedrijven - met name de kleinere - komt een kleine tak varkenshouderij voor. De veebezetting op de melkveebedrijven ligt vanuit milieu-oogpunt op een vrij redelijk niveau, wat eveneens geldt voor de veebezetting op gebiedsniveau. De verkaveling is matig. Ruim de helft van de bedrijven heeft minder dan 60% van de grond bij huis liggen. Andere knelpunten zijn volgens de geïnterviewden: grond op verschillende plekken (versnipperd), onregelmatige kavelvormen, te kleine percelen, en in sommige delen te weinig ruimte om de huiskavel te vergroten omdat bedrijven dicht bij elkaar liggen.

Het aantal bedrijven in Losser-Noord daalt - in een raming op basis van de leeftijd en opvolgings situatie - in de komende tien jaar met een vijfde. De daling varieert van circa 15% voor de melkveebedrijven tot een kwart voor de overige bedrijven. De bedrijven die niet worden voortgezet hebben circa 300 ha grond in gebruik. Zonder niet-agrarische grondclaims zou die grond gebruikt kunnen worden voor bedrijfsvergroting van de blijvende bedrijven. Echter, alleen al voor natuur wordt de grondbehoefte geschat op ongeveer 300 ha.

Bedreigingen en kansen

Afgaand op de cijfers en de interviews, is er bij veel bedrijven in het gebied een behoefte aan en/of noodzaak tot verdere bedrijfsontwikkeling, zoals

uitbreiding in grond en melkquotum. Behalve grond voor bedrijfsvergroting is er een niet-agrarische vraag naar grond, in hoofdzaak voor natuurdoeleinden. Het aanbod van grond zal naar verwachting in de komende jaren beperkt zijn, mede door de hoge opvolgingsdruk. Gevolg is een blijvende grote druk op de grondmarkt in de nabije toekomst. Verwacht wordt dat er in de komende jaren voldoende melkquotum op de markt komt. De financiering hiervan zal echter steeds meer een probleem gaan vormen, nu de rentabiliteit in de melkveehouderij terugloopt. In het gebied hebben veel melkveebedrijven een kleine tak varkenshouderij. Voor deze bedrijven zou een uitbreiding van de varkenstak een andere mogelijkheid zijn het bedrijf verder te ontwikkelen. Echter, het huidige milieubeleid en de plannen voor de herstructurering van de varkenshouderij lijken deze weg zo goed als onbegaanbaar te maken.

Uit het hiervoor geschetste beeld mag niet de conclusie worden getrokken dat er weinig toekomstperspectieven zijn voor de landbouw in Losser-Noord. Wel is duidelijk dat niet voor alle bedrijven eenzelfde soort bedrijfsontwikkeling binnen het gebied mogelijk zal zijn. Voor de grootste groep bedrijven zal de landbouw de voornaamste bron van inkomsten blijven. Daarnaast zullen er bedrijven zijn waarop belangrijke andere bronnen van inkomsten zijn, zoals uit een baan buitenshuis of uit recreatie en natuur. De recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied en de plannen voor natuur in het gebied geven daarvoor de mogelijkheden. Momenteel wordt daar echter in het algemeen door de agrariërs nog terughoudend op gereageerd, zoals uit de interviews blijkt. Voor recreatie is dat begrijpelijk omdat de markt hiervoor beperkt is, en het een activiteit is die wat verder afstaat van het boerenbedrijf. Op de "kansen in natuur" wordt hierna ingegaan. Tot slot wordt hier nog een optie voor bedrijfsontwikkeling vermeld die een geïnterviewde noemde: middelgrote bedrijven zouden kunnen fuseren. Behalve schaalvoordelen biedt dat ook uit sociaal oogpunt voordelen. De landinrichting in het gebied is onder meer bedoeld om de toekomstperspectieven van de landbouw in het gebied te vergroten. Hierna wordt ingegaan op de prioriteiten die de geïnterviewden daarbij stellen.

Kansen in natuur

Behalve de bedreigingen van natuurontwikkeling voor de landbouw, zoals het onttrekken van grond aan de landbouw, liggen er ook mogelijkheden voor de landbouw. De overheid en - dus de maatschappij - heeft te kennen gegeven dat er meer natuur gewenst is, en heeft daar geld voor uitgetrokken. Verder wil de overheid een grotere rol toekennen aan het particulier natuurbeheer. Daarbij komen als eerste de agrariërs in beeld, omdat zij het grootste deel van de grond in het landelijk gebied in eigendom hebben en beheren. De financiële vergoeding vermindert de afhankelijkheid van de markt, hoewel natuurontwikkeling en natuurbeheer ook gezien kunnen worden als producten, producten waarom de maatschappij vraagt. Natuurbeheer in de vorm van beheersovereenkomsten voor beheersgebieden is - mits op een niet te groot deel van de bedrijfsoppervlakte - op veel bedrijven wel inpasbaar in de bedrijfsvoering. Echter, zwaardere vormen van beheer voor een groter deel van de be-

drijfsoppervlakte, en het ontwikkelen van natuur is voor individuele boeren over het algemeen niet haalbaar, mochten ze er al voor voelen. Meer mogelijkheden liggen er wanneer boeren daarvoor samenwerkingsverbanden opzetten, waarvan op verschillende plekken in het land voorbeelden zijn. Bij de samenwerking kan ook gedacht worden aan samenwerking met natuurorganisaties.

Prioriteiten landinrichting

De landinrichting zou volgens de geïnterviewden in de eerste plaats moeten zorgen voor een betere verkaveling van de landbouw. Dat houdt in zoveel mogelijk grond bij huis, zo weinig mogelijk kavels en werkbare kavels. Voor het vergroten van de huiskavel zal bedrijfsverplaatsing nodig zijn. In een enkel geval kan de bereikbaarheid van de grond voor het melkvee verbeterd worden door de aanleg van een veetunnel. Verder moet er de mogelijkheid zijn bosjes en houtwallen te verplaatsen voor kavelvergroting. Natuurorganisaties, zoals Natuurmonumenten, en de landgoedeigenaren horen volop in de landinrichting mee te doen. Natuurmonumenten zou de goede landbouwgronden die in hun bezit zijn, moeten uitruilen tegen minder goede landbouwgronden. Verder vinden de geïnterviewden dat het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) zich moet beperken tot het aankopen van complete bedrijven, en niet losse percelen moet aankopen. Het kopen van complete bedrijven is mede door de hoge grondprijzen in het gebied voor individuele boeren niet interessant. Zij zijn veel meer geïnteresseerd in losse percelen grond. Meer in het algemeen wordt ervoor gepleit dat er voldoende grond voor de blijvende landbouw in het gebied overblijft, om mee te kunnen gaan met de normale ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.

LITERATUUR

CLC (Centrale Landinrichtingscommissie) (1994)

Advies over basisinrichting ten behoeve van de land- en tuinbouw;
Utrecht

LNV/LD (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Landinrichtingsdienst) (1993)

Herinrichting Losser-Noord; Overwegingen en uitgangspunten

BIJLAGE

Bijlage 1 Nederlandse grootte-eenheid

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De productie-omvang van de bedrijven en van de verschillende productierichtingen is uitgedrukt in de Nederlandse grootte-eenheid (nge). De nge is evenals de sbe (standaardbedrijfseenheid) een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de saldi per diersoort en per hectare gewas. Met de nge kunnen de verschillende onderdelen (dieren, gewassen) van een bedrijf onder één noemer worden gebracht. Dit biedt de mogelijkheid om de omvang van verschillende typen bedrijven te vergelijken. De nge mag dus niet worden gezien als een maatstaf voor de fysieke omvang (zoals het aantal dieren). Voorts wordt erop gewezen dat de nge een gestandaardiseerde maatstaf is. Dit houdt in dat het aantal nge aangeeft hoe groot een bedrijf zou kunnen zijn, uitgaande van het saldo dat onder normale omstandigheden verwacht zou mogen worden. Het werkelijke saldo kan in een bepaald gebied of in een bepaald jaar of op een bepaald bedrijf afwijken van het berekende (standaard) saldo. Behalve voor de weergave van de omvang van de bedrijven en de verschillende productietakken, is de nge gebruikt om de bedrijven in te delen naar bedrijfstypen.

De nge-normen worden regelmatig herzien. In het onderzoek is voor het jaar 1990 gewerkt met de nge-normen van 1986 en voor 1995 met de normen van 1992. In tabel B1.1 zijn voor een aantal diersoorten de nge-normen opgenomen.

Tabel B1.1 Nge per dier op basis van nge-norm 1986 en 1992

Dieren/gewassen	1986	1992
Melkkoeien	0,88	1,33
Jongvee < 1 jaar	0,19	0,22
Jongvee 1-2 jaar	0,28	0,34
Fokvarkens	0,26	0,28
Vleesvarkens	0,04	0,04